

ગોરક્ષા કેલ્પતરુ

[ગાયત્રીમૂત પ્રસ્તાવના સહિત]

લેખક

દેસાઈ વાલજી ગોવિન્દજી

ધાત્ય સર્વસ્ય લોકસ્ય ગાવો માતૈવ સર્વદા ।
અન્નદા વિશ્વલોકસ્ય તાસાં પુત્રા મહામલા ॥

અખિલભારત ગોરક્ષામંડળ
સાબરમતી

અનુક્રમણિકા

વર્તમાન અર્થો

પશુપત્ત-તેના ૧૨૫ તથા નિનારણુ ઇત્યાદિ

૧	નામગામી કહાણી	૬
૨	લોહીએ રંગેલા જોગ (બ)	૭
૩	લોહીએ રંગેલા જોગ (આ)	૧૦
૪	લોહીહાડકાની કહાણી	૧૪
૫	અરબીની કહાણી	૧૮
૬	બગાબામા પશુપત્ત	૨૪
૭	ઠોરની નીકાસ	૨૧
૮	મોટા રાહેરોનો ત્રાસ	૩૭
૯	મદ્રાસ કલકત્તાનું પાપ	૪૩
૧૦	કલકત્તાનું પાપ	૪૬
૧૧	મુબઈનું પાપ	૫૪
૧૨	સગરની કદી	૬૨
૧૩	કપસ હાગ	૬૭
૧૪	ગુમખવૃત્તિ	૭૦
૧૫	પાકોનો પાપ	૭૧
૧૬	પાગની અવસ્થા	૭૪
૧૭	બગદને ખતી રવા નિરથે	૭૬
૧૮	ગોરશાનો રાજનાર્ગ	૭૮

गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ॥

પ્રસ્તાવના

નવજીવનના સાચનાર કેટલાક ગોમેવઝેની માગણીથી આ લેખો નવજીવનમાથી એકઠા કર્યા છે. ભાઈ વાલજી ગોવિંદજી દેમાઠએ નવજીવનના પાના ભર્યા તે નથી વખ્યા, પણ અખિનભાગન ગોગદામણના મનો તરીકેના પોતાના ધર્મનું પાવન કરવાને અર્થે કરેલા સુદમ અભ્યાસનું તે જણ કે ગોગદા કરવાના ખર્ચ ને ન્યવહાર ઉપાય દયા કે ને તેનો અમલ કરી શકાય તે આ લેખો ધ્યાનપૂર્વક સાચનાર મહંતે મમજી ગદે તેમ છે. જ્ઞાન વિનાની ભક્તિ ટાંગળાના ફૂલ જેવી નમજીવી ગોભક્તિ તેમા અપરાધરૂપે નથી.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાબરમતી

કાગણ ૧ ૮ સ ૧૯૮૪

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

સ્વામી આનંદ, નવજીવન મુદ્રણાલય,

સારંગપુર સરખીજરાની વાડી અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રા ૧૧૦૦

સં ૧૯૮૪
52
1928

शिरछत्र तीर्थस्वङ्ग भातुश्री
सन्तोऽङ्गानि
अरु

આદિપર્વ

૧	પ્રાચીન સમયમા ખુંટનો મદિમા	૮૯
૨	બુદ્ધની ગોરક્ષા	૯૩
૩	વિરાખા તથા તેનો પ્રિયાવગ્ન	૯૬
૪	ગોરક્ષા અને નેનો	૧૦૦
૫	ગુર્જરદેશની માથો	૧૦૨
૬	સહિષ્ણુ અકબર	૧૦૪
૭	અકબરના સમયના ટોર	૧૦૮
૮	ત્રણમે વર્ષે જગાડની એક પાન્ડર પોગ	૧૦૯

પરિશિષ્ટપર્વ

૧	પાન્ડરપોગમા મુધારો	૧૧૩
૨	ગામડામા ટોરનો મુગાગે	૧૧૮
૩	ટોરનો તારા	૧૨૫

वर्तमान यर्या

પશુવધ તેનાં કારણ તથા નિવારણ

૧

ચામડાની કહાણી

મુખ્યત્વે કરીને ચામડાને અર્થે પશુવધ થાય છે. ચામડાની પીઠ જેમ તેજ થાય તેમ કતલ વધે. પંજાબ પ્રાંતમાં બેડાં ઑફ ઇકોનોમિક ઇન્ફ્રાચારીએ સાહોબના દૂધ વિષયે પઠિત શિવદત્તકૃત એક સરસ નિબંધ પ્રકટ કર્યો છે, તેમાંથી નીચેના કોડો જિતાર્યો છે, જેમાં ગાયના ચામડાના બાવની તથા ગાયની કતલની તુલના કરી છે:

વર્ષ	સાહોરમાં ગાયના ચામડાનો જથ્થાબંધ ભાવ	ગાય તથા વાછડાની કતલ
૧૯૧૫	રૂ. ૩૭૧	૬,૯૩૫
૧૯૧૬	૪૦૧	૮,૦૨૨
૧૯૧૭	આકડા મળતા નથી	...
૧૯૧૮	૨૬	૬,૪૬૫
૧૯૧૯	૩૪	૯,૫૦૫
૧૯૨૦	૩૯	૭,૯૫૨

આ આંકડાનું વિવેચન કરતા શિવદત્તભાઈ લખે છે:

“જેમ જણાય છે કે ગાયના ચામડાના ભાવ તથા ગાયની કતલ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. ૧૯૧૬માં કતલ વધી

એનું કારણ એમ હતું કે અમેરિકન ગાયના ચામડા એ વર્ષે વધારે મોઢા હતા, અને અહીં દુબકાળને કીધે ચારાની ભારે અછત થઈ ગઈ હતી, અને ઢાર બહુ જ સોધા થઈ પડ્યા હતા.”

કતલ થયેલા ઢારના ચામડા મોટે ભાગે હિંદુસ્તાનના જ કમાવે છે, અને એના મનાવેલ જોડા આપણે આજ પહેરીએ છીએ એટલે દયાધર્મને માનનાર સર્વ લોકોનું કર્તવ્ય છે કે કેવળ મરેલા ઢારના ચામડા કમાવનારા અર્માલ્ય (ટૅનરી) રચાપત્રા, અને ઉપકારી પશુઓના લોહીથી દૂષિત ન થયેલા જોડા પૂરા પાડવા દયાધર્મી સાહુકારોએ આ ઉદ્યોગ અવરમ કરવો ધટે મરેલા ઢારના ચામડા સચવાય અને વપરાય તો પછી કેવળ ચામડાને જ અર્થે કતલ થાય છે તે તત્ત્વ બધ થાય

ત્યાથી ચાલતા, કરોડો રૂપિયાના ચામડા પરદેશ ચડે છે, અને આ નીકાસને ‘દયાગ્રુ’ અંગ્રેજ સરકારની ઉધી રાજનીતિ સપૂર્ણ ટેકો આપે છે. સમુક્ત પ્રાતના ઉદ્યોગ અધિકારી મિ. સિલ્વર ૧૮૧૨માં બાપણુ કરતા આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા”

“તમે કોઈ દિવસ જોયું છે કે કેવળ કાચો માલ પરદેશ ચડાવનાર વેપારીને સહાયતા કરવાને અર્થે જ રેલવેઓ બાડા નક્કી કરે છે? ‘રેલવે ગુડ્સ ટર્મિનલ’ એ નામના માણસને ગૂચવી નાખે એવા યોગ્ય તમે બચલાવો તો જાણો કે દેશના અત્યંત પ્રદેશમાંથી સમુદ્રમંઠે આપણી નીપજમાત્ર સર્થ જવાનું બાહુ રેલવેઓ ખાસ એણુ રાખે છે અને પશ્ચિમે કાચો માલ પરદેશ જાય છે અને પરદેશી ઉદ્યોગને

પોષે છે. વારંવાર એમ બને છે કે રેલવેઓની આ નીતિને પરિણામે આપણે આપણા કાયા માલ ઉપર ઉદ્યોગદુનર કરી શકતા નથી; એટલું કામ આપણા મજૂરવર્ગના હાથથી જાય છે, અને ઉદ્યોગથી આર્થિક લાભ ચાલે તે પણ આપણે મર્મ શકતા નથી.”

બાબુ વિક્રમદિત્યસિંહે કાનપુરમાં ભારતીય દુનરઉદ્યોગ કમિશન* આમળ જાણાની આપતા નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:

“કાયા ચામડા દિની તથા કાનપુરથી હાવડા લઈ જવા હોય તો રેલવે અનુક્રમે મધ્ય દીક સાડા સાત અને સવા પાચ આના લે છે. પણ દિલ્લીથી કાનપુર આણવા હોય તો અંતર માત્ર ૨૭૧ માઇલનું હોવા છતાં મળે પાચ આના આઠ પાઈ લે છે. દિલ્લી કે કાનપુરથી હાવડા સુધી સો માઇલે નવ પાઈ, પણ દિનીથી કાનપુરની છત્રીય માઇલે નવ પાઈ થઈ. કાનપુરથી હાવડા ૬૩૩ માઇલ, એનું બાકું સવા પાચ આના અને દિલ્લીથી કાનપુર ૨૭૧ માઇલ એના પાચ આના ને આઠ પાઈ. ચામડા આપણા દેશમાં જ કમાવાય અને આપણા જૂએ મરતા લોકોને રોજી મળે એ વસ્તુને અશક્ય કરી મૂકવા માટે કાનપુરથી હાવડા કમાવેલ ચામડુ લઈ જવું હોય તો રેલવે મળે એક રૂપિયો લે છે. એટલે કાચુ ચામડુ કાનપુરથી હાવડા લઈ જવું હોય તો સવા પાચ આના બેસે ને કમાવેલ ચામડુ એટલે જ અતરે લઈ જવું હોય તો એક રૂપિયો બેમે.”

જે રિયલિ ચામડાની છે તે જ અનાજ, રૂ, ઇત્યાદિની પણ છે

* ‘મિનિસ્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર,’ પુસ્તક ૧૬, પાનું ૨૭૫

૧૮૧૯-૨૦ માં આશરે તેર કરોડ રૂપિયાની કિંમતના મામના ચામડા ન ગ એક કરોડ અને ચુમાળીશ લાખ, આશરે પોણામે કરોડની કિંમતના બેસના ચામડા ન ગ સોળ લાખ હિપ્પ, અને નેલુ લાખ હિપ્પની કિંમતના વાઝડના ચામડા ન ગ અઢીવીશ લાખ હિપ્પ પગદેશ ચણા હતા જમતને ચામડાનો ખપ છે તેનો ત્રીજો ભાગ હતભાગ્ય હિન્દુસ્તાન પૂરો કરે છે એમ કહે છે, અને જગતને ચામડાની એવી તીવ્ર ભૂખ છે કે તે કેમેય ધરાતું નથી, તથા અનેક પશુઓનો ભોગ લીધા જ કરે છે

૧૮૬૯-૧૯૦૦ માં એક હાંડ્રેડવેઈટ (આશરે પોણા ત્રણ મણ) નીકામ થતા ચામડાનો ભાવ ૪૦૦૦ રૂપિયા હતો તે વધીને ૧૮૧૩-૧૪ માં ૭૩૦૦ રૂપિયા થયો કલકત્તામાં અધમણ ચામડાનો ભાવ ૧૮૮૭ માં રૂ ૮-૩-૧ હતો તે ૧૯૦૬ માં રૂ ૧૬-૦-૧૦ થયો.

લોહીએ રંગેલા જોડા (અ)

ભાગતીય હુન્નરઉદ્યોગ કમિશન આગળ બગાળ તથા મધ્યપ્રાન્તમાં જે પૂરાવો પડ્યો હતો તેમાથી કેટલાક જિતાગ નીચે આપ્યા છે એ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે પહેરીએ છીએ તે સગ્ગ જોડા, તેમજ જેને હાથમાં રાખી ફૂલણુ થઈને ચટકતી ચાલે ચાલીએ છીએ તે સુંદર હૅડબેંગ, તથા જેમાં આપણા ખાદીના કે ખીર્ન 'આછા ચીર' સાચવીએ છીએ તે આમડાના પટાગ,—એને પેગી કહીએ તો એનું અપમાન થાય,—આ સર્વ વસ્તુઓ કેવળ નિર્દોષ જ નહિ પણ ઉપકારી પશુઓના રક્તથી દૂષિત હોય છે મૂડતાને વધ થઈને બને જોધુ ન જોધુ કરીએ, પણ એક દિવસ પરમેશ્વર આપણને અવસ્ય પૂછશે જ

(પૃ. ૮૫ કલકત્તાની નેચનલ ટૅનરીવાળા દાસજી)

પ્ર. તમે દરો છો કે તમે ચામડા અરીથી જ ખરીદો છો, એ દામ પણ તમે જ દરો છો ?

ઉ. હું વખતોવખત કતલખાને ભડે છું અને ખરીદી કરું છું

પ્ર० તમે ચામડું તૈયાર કરવામા તેમ ખરીદ કરવામા
પણ કુશળ છો ?

ઉ० . . . ઠોર હજી જીવતા હોય ત્યા ચામડા
ખરીદવાની કલકતામા રીત છે ઢોળને કતલખાને લઈ જાય છે,
ત્યા હુ તેમને જોઈ લઈ છુ ને તેમાથી પસંદ કરીને ચામડા
વેચાતા રાખું છુ સૂકવેલ ચામડામાથી પીણુવાનું કામ વધારે
કાંચુ છે

(પૃ० ૩૪૨, ૩૦ નીલરતન સંગ્રહ)

કોમ ચામડુ કમાવવાને સારુ જમારે પ્રથમ પક્તિના
ચામડા જોઈએ, કતલખાનેથી મળે તો એના જેવુ એક
નહિ . અમારે જોઈએ એવા ચામડા કતલખાનેથી
નિયમિત રીતે જમને મળતા રહે એવી વ્યવસ્થા થાય તો
અમને બહુ લાભ થાય

(પૃ० ૫૮૭-૮, મધ્યપ્રાતના ખેતીવાડી અધ્યક્ષ મિ સેન્ટવિય)

પ્ર० આ કતલખાના મધ્યપ્રાતમા વિશેષ છે એમ સાબળુ
છું, એને વિષે કાંઈ વધારે વિગત આપશો ?

ઉ० આ ઉદ્યોગના મહાણુનું મને ધ્યાન નથી, પણ
હુકાળથી તેનો આરંભ થયો એમ કહું તો ખોટું નથી
વખાના માર્યા ખેડુતોએ પુષ્કળ ઠોર વેચ્યા કેટલાક ચાલાક
મુસલમાનોએ આ તક સાધીને ધધો ચલાવ્યો, અને એમા
કાબ્યા એટલે સારા જાત આપી ચક્રમા, અને ધધો પગખર
ચઈ ગયો મુખ્ય ઉદ્યોગ ચામડાનો નહિ પણ માસનો છે
માસના દટકા કરી સૂકવી લાકડાના જેવા એના બારા બનાવે
છે ને પછી દલકતેથી ચડાવીને રણુન, મવાયા ને ઠંડી ચીન
મુખી તે મોખ્ખે છે

(૫૦ ૭૩૮, મિ પીટર્સન)

કલકત્તામાં ચામડાનું કામ કરનારા લોકો મોટે ભાગે
કતલખાનામાંથી તાજાં જીતારેલા ચામડા આણીને ને કમાવે છે.

(૫૦ ૭૬૩-૪ કટકવાળા દાસબાપુ)

પ્ર૦ તમે કેવા ચામડા વાપરો છો? તાજાં, સૂકવેલા
કે સોમલ પાચેલા?

ઉ૦ હું તાજાં ચામડા વાપરું છું સોમલ પાચેલા ચામડા
આ પ્રદેશમાં નથી હોતા.

પ્ર૦ મીકું ચડાવેલા ચામડા તમે વાપર્યા છો?

ઉ૦ હા.

પ્ર૦ તે કીક કમાવી શકાય છે?

ઉ૦ હા.

પ્ર૦ તાજાં ચામડા કરતાં આ સૂકેલ ચામડા કમાવાનું
ખડું અધરું નથી?

ઉ૦ કતલખાનાના તાજાં ચામડા કમાવવાથી ઉંચી
જાતનું નરમ ચામડું બની શકે છે તડકે સૂકવેલ ચામડા
વાપરવામાં મોટું જોખમ છે, કારણ એને ચૂનામાં નાખ્યા કે
તરત કોક કોક વાર ત્રણ ચતુર્થાંશ નાશ પામે છે.

લોહીએ રંગેલા જોડા (આ)

ભારતીય જકાત કમિશન આગળ પડેલા પૂરાવામાંથી આ નીચે ફેટલાક જિતારા આપ્યા છે, જેનું વિવેચન બિનજરૂરી છે. જો માસભોજનમાં દોષ હોય, તો કતલ કરેલાં પશુનાં ચામડાંનાં જોડા વાપરવામાં તેટલો જ દોષ છે. અને એવા જોડા વાપરનાર તથા માંસાહારી બન્ને પશુવધને સરખું જ ઉત્તેજન આપે છે. મુએલાં જ દોરનાં ચામડાંનાં જોડા લોકોને મળે એવું કરવું અને એ રીતે તેમને પશુવધના પાપના ભાગી થતા બચાવી લેવા એ દયાધર્મી ધનાદ્યોનો પરમ ધર્મ છે.

(૫૦ ૨૫૪, સર લોગી વૉટ્સન)

સં ચામડાંનું બજાર એટલે કુધી આપણા હાથમાં છે, કે નીકાસ ઉપર મહે તેટલી જકાત નાખીએ તોપણ ખીજ દેશોને આપણું ચામડું લીધા વિના છૂટકો જ ન થાય ?

જન્ એમ તો નહિ. ૧૯૧૨-૧૯૧૩માં અને લડાઈ પૂર્વે ૧૯૧૪ના આરંભમાં આ દેશમાં દોરની કેવળ ચામડાને અર્થે જ દતલ થતી હતી, અને નીકાસ ઉપર પંદર ટકા જકાત હોત તોયે એની ખીજ ઉપર કાંઈ અસર ન થત,

(૫૦ ઠપક, મિ. એલ સી મૌસેલ)

સ૦ તમારે જોઇએ એટલા ચામડા મળે છે ?

જ૦ ના, ચામડાની ભારે અછત છે, કાચુ કતલ નથી પોસાતી.

સ૦ પણ પ્રથમ તો ચામડાને સારુ ઢોરોને મારતા હતા ?

જ૦ એટલે જ માસ ઘણુ જ સોધું હતું.

સ૦ હવે એટલા ઢોર નથી માગતા ?

જ૦ હવે બહુ થોડી કતલ થાય છે, પૈસાદાર લોકોને માસ પૂરુ પાડવા જેટલી જ

(૫૦ ૪૪૭, બાબુ ભુવનમોહન દાસ)

ચામડા હાલ સેળમેળ જથ્થાબંધ વેચાય છે એટલે હરેક સ્થાનિક ચામડિયાને તે ખરીદવા પાલવતા નથી. કારણ જથ્થામાં તેમને જોઇએ તે કમતા વધુ કટકા હોય અથવા જોઇએ તેવી જાતો ન મળે પરિણામે જે જૂજ કતલખાના છે તેનો તેમને પરાણે આશરો લેવો પડે છે.

(૫૦ ૪૫૦)

સ૦ મુએલા ઢોંગના ચામડામાંથી પહેલા દરજ્જાનું ચામડું કમાવી શકે એમ ધારો છો ?

જ૦ નથી ધારતો.

સ૦ એટલા માટે તમારે મારેલા ઢોરના ચામડા જોઇએ ?

જ૦ હા, મારેલા ઢોંગના ચામડા વધુ કિંમતી હોય છે, જે મોટે ભાગે મોટા ચહેરા તથા છાવણીઓમાં મળે છે. તેના પૂરા પૈસા ઊપજે છે.

જા. . . . નીકાસ ઉપર અંકુશ નહિ એટલે પીઠમા ચડગિતર બહુ થાય છે. આજ બકગનું ચામડું બે રૂપિયે મળે તો કાલે છ રૂપિયા બેસે આ સ્થિતિમા મારો ધધો કેમ ચાલે ?

સં. નીકાસ ઉપર જકાત હોય કે ન હોય લોપણ ભાવ ચડગિતર નહિ થયા કરે ?

જા. જકાત હોય તો બહુ ચડગિતર ન થાય, કારણ બકરાના ચામડાના અમેરિકન ગ્રાહકો ભાવ ચડાવતા પહેલા ખૂબ વિચાર કરે. આ દેશમા ઘણી વાર માત્ર ચામડાને અર્થે જ બકરા મારવામા આવે છે ૧૯૧૮મા બકરાના ચામડાનો ભાવ ચડ્યો ત્યારે પૂર્વ બંગાળમા બકગની ચામડા ખાતર કતલ ચાલી અને માસ લોકોએ બીકગે રંગવી દીધું હું પૂર્વ બંગાળનો વતની છું એટલે જાણું મારી માદિતી પ્રમાણે બકરાનું માસ એક આને ચોર વેચાતું હતું. આ સ્થિતિમા હિંદી ચામડિયાઓની ચડતી ક્યાથી થાય ?

સં. નીકાસ ઉપરની જકાતથી આવની ચડગિતરમા ફેર કેમ પડે ?

જા. નીકાસને લીધે જ ચડગિતર થાય છે

સં. નીકાસ તમે સાવ બધે કરવા છાઓ છો ?

જા. ના, પટેલી ગ્રાહકો સેચકના ભાવ ન ચડાવી મૂકે એટલું જ હું માગું છું, અને નીકાસ ઉપર જકાત નાખો તો પછી એ લોકો હદમા રહેશે

(૫૦ ૪૫૭)

સં. તમારે ઉચી જાતના ચામડાનું જ કામ પડે છે ?

જાન આમડા જે પ્રકારના ચાય છે, ગાય-બેશના અને બકરાના. બકરાના આમડા એ શી ટકા ઉંચી જાતના હોય છે બકરામાત્ર કતલ ચાય છે, અને તેમને કુદરતી મોતે મરવા દેતા નથી, એટલે બકરાના આમડા સવળા ઉંચી જાતના હોય છે

(૫૦ ૫૧૮ સર નીલરતન સરકાર)

સઠ હિંદુસ્તાનમા આમડા કમાવવાનો ઉદ્દેશ ખીચે એટલે આમડાના બાવ ચડે, અને વધારે ગાયોની કતલ ચાય, ખુર ને ?

જાન આમડિયાઓ તરીકે અમે એ જ જોવા માગીએ છીએ.

[આ જિતારા જોઈને વાયકોના હૃદયમા દયાભાવ જામત ચાય તો તેઓ અખિલભાગત ગોગક્ષામડળ (સાબરમતી)ના સભાસદ બને, અને વધારે આપી શકે એમ હોય તો કેવળ મરેલા ઢારના આમડા કમાવનાગ ચર્માલયની યોજનામા યથા-શક્તિ ભેટ પણ મોકલે એમ હું ઇચ્છુ છું.

મોઠ કંઠ ગાધી]

લોહીહાઠકાંની કહાણી

પંજબ પ્રાતના ખેતીવાડી ખાતાના ઉપરિ મિ. હંમિન્ટને ૧૯૧૬માં બોર્ડ ઓફ ઍગ્રિકલ્ચર આગળ બાપણ કરતા હ્યુ, “ચામડું, માસ, હાડકા, લોહી અને ચરબીના ભાવ વધે જ નય છે, એટલે દિવમે દિવમે મરેલ ભેંસનું મૂલ્ય જીવતી ભેંસના મૂલ્ય પરાબર થતું નય છે.”

ગૂજરીમા પાત્રીશ રૂપિયામા વેચાતી લીધેલ બે ભેંસની કતલથી કેટલો નફો થાય એના આકડા વિઝાગાપદ્મના એક માસાએ મિ. સંમ્પતનને આપ્યા હતા તે નીચે ળતાયા છે:

	રૂ. આ. પા.	થી	રૂ. આ. પા.
ચામડા નંગ બે	૧૬-૦-૦	થી	૨૦-૦-૦
ચરબી ર થી ૪ મણ (સ્થાનિક),			
મણના રૂ. ૫ લેબે	૧૫-૦-૦	થી	૨૦-૦-૦
શીંગડા અધમણ (સ્થાનિક)	૨-૦-૦	થી	૨-૮-૦
હાડકા	૦-૪-૦	થી	૦-૮-૦
	<hr/>		<hr/>
	૩૩-૪-૦	થી	૪૩-૦-૦

મિ. સંખસન કહે છે, “આ ઉપરાંત માસના પૈસા બિયજી તે નોખા.”

બીજાં સર્વ કાગળો કરતા ચામડાની પીકનો કતલ ઉપર વધારે પ્રભાવ પડે છે. એનાથી બિયજીનો પ્રભાવ સૂકવેલું માસ (જેને બિલ્ડીંગ કહે છે તે), ચરબી, હાડકા, લોહી છત્તાદિ વસ્તુઓના બાવનો છે.

કતલખાનામાં લોહીને ઊકાળાને એની ભૂકી બનાવે છે તેનું આસામમાં તથા બીજે ચા અને બુદ્ધાણના બેતરમાં ખાતર નાખે છે, અને ત્યાં વપગતા વધે તે પરદેશ ચડે છે. ૧૯૨૨માં ૨,૨૪૦ ખાડી લોહીની ભૂકી લડકા ગઈ હતી. લોહીની ભૂકી યુરોપ પણ જાય છે અને ત્યાં આલ્બ્યુમેન, ખાતરો તથા પોટેશયમ સાયનાઇડની બનાવટમાં વપરાય છે.

પશુના પગને ઊકાળાને તેલ કાઢે છે અને તે ધડિયાળાને તથા સંચાને લગાડે છે.

ચામડાના કટકા-મટકા, જૂના જોડા, હાડકા, આતરડા છત્તાદિમાંથી સરેસ બનાવે છે.

શીંગડામાંથી દાતિયા, બોરિયા, લાકડી, છરી અને છત્રીના હાથા, પ્યાલા, બાતબાતના ચમચા, બજારની ડાબલી વગેરે બને છે. શીંગડાના કારખાનામાં ઊલ પડે તેનું ખાતર થાય છે. ૧૯૧૨-૧૩માં આશરે પચીસ લાખ રૂપિયાની કિંમતના હાડકા ખાડી ૧૪,૦૦૦ પરદેશ ચડ્યા હતા. મિ. (હવે સર) અતુલ ચેટરજીએ સંયુક્તપ્રાંતોના દુનરજિલોગ વિષયે પુસ્તક લખ્યું છે એમાં દહે છે, “કાકસી બનાવવામાં બેંશનું જ શીંગડું વાપરે છે, ગાયનું શીંગડું કંઈ ગણાય છે એટલે નથી વાપરતા. કતલખાનાવાળા ખાટકી પાસેથી શીંગડું આણે છે.”

એની અણીઓ કાપી નાખે છે, અને આ અણીઓ યુરોપ પહોંચે છે, જ્યાં તેમાંથી છરી તથા છત્રીના હાથા, બોરિયા, અને ચામુકના ટોળકા બનાવે છે ” “ જર્મનીમાં ચોતરોતાના ધન્ના સાદા હથિયાળ વડે કામ કરતા કારીગરો શીગડામાંથી કાગળ કાપનાની છરી, ચમચા, દાંતિયા, ત્રાજવા, જોડા ધાસવાની જીભી તથા હાથની બનાવે છે શી ગડાની એક કણીયે નાખી દેતા નથી બીજા એકે કામમાં ન આવે એવો કચરો હોય તેનું ખાતર બનાવે છે ” (આ'માં સતીશીકૃત ઉદરિદ્રથય પાનખ પૃં ૧૨૩-૪)

ખરીમાંથી પશુ બોગિયા, છરીચાકાના હાથા ઇત્યાદિ બનાવે ❶ અને ખાતરેય કરે છે

હાડકામાંથી બોગિયા વગેરે તો થાય જ છે. તે ઉપગત એમાં ૫૦ ટકા ફોસ્ફેટ, ૧૨ ટકા ચગ્ગી અને ૨૫ ટકા સરેસની જાતના પદાર્થ હોય છે, એટલે ફોસ્ફેટનું કૃત્રિમ ખાતર કરે છે, ચરખીમાંથી સાણુ, મીઝાતી તથા ગ્રીસરીન બનાવે છે, અને સરેસ-જાતીય પદાર્થમાંથી જીનેટિન અને ગૂ બનાવે છે જીનેટિન મુરખા કરવામાં અને જ્વાની ગોળાઓ એક બીજા સાથે ચોની ન જાય અને સ્વાદગદિત થાય એટલા માટે એના ઉપર વગાડવામાં વપરાય છે ગૂ વડે કાપકની પવાયત કરે ❷ અને ડાપખાનાના રોસગ બનાવે છે હાડકા દળાને એની બૂકીનું ખાતર દે છે હાડકાનું સોધન કરવાથી ૬૧ ટકા દાખના કોષણ નીકળે છે જે બારે ગમનાયક છે, અને જેને કાગી ખાડને શુદ્ધ કરવામાં વાપરે છે, ૬ ટકા હાડકાનો ડાખર મેળવે છે, જેના ઉપર ફરી રાસાયણિક ક્રિયા કરીને પ્રવાહી અગ્નિ (લિક્વિફ્ડ ફ્યુઅલ) દાખલ વપરાતું હાડકાનું તેલ,

અને કાળો વાર્નિશ બનાવવામા વપરાતો હાડકાનો તાર કાઢે છે, ૨૦ ટકા હાડકાનો વાયુ નીકળે છે, જે યત્ર સલાવવામા કામ આવે છે, અને ૧૩ ટકા ઍમોનિએકન્ લિકર કાઢે છે, જેમાથી ઍમોનિયમ્ સફેટ નામનું ખાતર મેળવે છે

૧૯૨૧મા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમા ૧૯ હાડકા દળવાની મિલ હતી, ૪ મુળર્ષ પ્રાન્તમા, ૮ બગાળામા, ૩ મદ્રાસમા, ૨ મધ્યપ્રાન્તમા અને બ્રહ્મચેશ તથા સમુક્તપ્રાન્તમા એક એક ૧૯૨૧-૨૨મા નીચે પ્રમાણે નીકાસ થઈ હતી

ખાડી

કચરૈસા હાડકા	૧,૦૮,૯૭૬
આખા હાડકા	૫૮૫
હાડકાની ભૂકી	૧,૩૬,૬૫૩
	<hr/>
	૨,૪૯,૨૧૪

આની કિંમત રૂપિયા ૯૨ લાખ હિપ્ત હતી ૧૯૧૨-૧૩મા ૩,૦૮,૬૧૯ ખાડી હાડકાની નીકાસ થઈ હતી “ પશુઓના પગના નળના હાડકા છરીચાકાના હાથા બનાવવા માટે ઇંગ્લંડ જાય છે, જમા એના ટન (૫૬ મણ) દીડ ૪૦ પાઉંડ (૬૦૦ રૂપિયા) બિપજો છે જમના હાડકા બારે કિંમતી છે, ટન દીડ ૮૦ પાઉંડ (૧૨૦૦ રૂપિયા)ને બાવે વેચાય છે અને એમાથી દાંતજની પીછીના હાથા બનાવે છે આગલા પગના હાડકાનો બાવ ટનના ૩૦ પાઉંડ છે ને એમાથી કાકલાના બોગિમા છત્રીના હાથા તથા ધરેણા બનાવે છે. છત્રીના હાથા મોટે ભાગે પેટાના પગમાથી થાય છે (શોર્ટફૂટ મેન્યુઅલ ઑફ ડેટ્ન્ ઑંડ રીપ, ૫૦ પ)

૫

ચરખીની કહાણી

આગતા અધ્યાયોમા ચામડા, લેલ્લી, છીંગડા, હાડકા
હત્યાદિ વસ્તુઓનો વિચાર કર્યો ચરખીનો ઉપયોગ તથા
ફરપયોગ એટલા મહત્વના છે કે એની ચર્ચા આપમા અધ્યાયમા
કરી શકે છે, જેને અન્તે સૂચવેલ માસના વેપાર ઉપર સફળ
નગર કરી શકે.

ચરખીમંથી સાચું મીઠુચત્તી અને ગીસરીન બને છે
નીતિહીન વેપારીઓ સારી ચરખીનો ઘીમા ભેમ કરે છે
હલકી ચ બીના મારેગાદ્ય કાપડ વસ્ત્રાની મિતોમા પનાવનના
કામમા અપે છે ચોડાક મિલમાલેકો ચરખીને ડેકાણે નિદાન
વસ્તુઓ વાપરે છે એનું અનુગ્રણ જૈન, વૈષ્ણવ, દિદુનામધારી
એકેએક મિલમાલેક કરશે એટલે આજ આપણે એની ન
કરીએ? ૧૯૧૪-૧૪મા ટોનો, રગીચગિન વગેરે ૫૧૫૦
૨,૯૦,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતના ખાડી ૧,૪૦૦ ૫ દેશ ચડ્યા
હતા.

પંજાબ સરકારે ૧૯૧૦ માં એ પ્રાન્તના ઢાર તથા દૂધના ધંધા વિષયે એક હેવાલ પ્રકટ કર્યો હતો, જેમાં લખ્યું છે કે, “ઘીમાં બહુ ભેગ થાય છે, અને દિલ્લીને પડખે કેટલેક સ્થળે ઘીમાં ચરબી તથા બીજા પદાર્થ ભેળવવાનો ને પછી એને બંગાળા મોકલવાનો નિયમિત ધંધો ચાલે છે.”

મદ્રાસ પ્રાન્તનાં ઢાર વિષયે મિ. સંમ્પસને હેવાલ લખ્યો છે, તેમાં તે કહે છે: “સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે નાનો વેપારી ઘી ભેળું કરે તેના ચારમાથી છ ડબ્બા બનાવે છે. આને સારું તે ઘીમાં કચુંખીનું તેલ અથવા પશુઓની ચરબી ભેળવે છે. વેપારી આ ચરબી માલા લોકો પાસેથી આણે છે, જેઓએ ઢારના મડદામાથી તે ગાળા કાઢી હોય છે એમ કહે છે કે ઘીનો જેટલી વાર હાથગદ્દો થાય એટલી વાર ચાર ડબ્બામાથી છ ડબ્બા થાય છે, અને આમ છે તે પછી ચોકબા ઘીની વાત નીકળતા આખા પ્રાન્તના લોકો કડવી શરિયાદ કરે એમાં હાથ આશ્રય નહિ. એકેએક જિલ્લામાથી ઘીના ભેગ તથા મોંઘવારીની શરિયાદ આવે છે સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવેના જનરલ ટ્રાન્સિક મેનેજર મહેરખાની કરીને તે રેલવે ઉપર બધે તપાસ કરાવીને કહે છે કે લગભગ આખી લાઇન ઉપર થોડી થોડી પશુઓની ચરબી પ્રસંગવશાત્ એક ગામથી બીજે ગામ જાય છે, અને ચામડા કેળવવા દત્તાદિમા પણ તે વપરાય છે, તોપણ એનો એક ઉપયોગ ઘીમાં ભેગ કરવામાં થાય છે એમ કહે છે. તેનો ભાવ નોખા નોખા ભાગોમાં શેરે ૨ આના ૧૦ પાઈથી ૫ આના સુધી હોય છે. દૂધનો ખપ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ ઘીમાં વધારે ને વધારે

ભેગ થવાનો જ. એક વિસ (૩ શેર ને નવટાક) ઘી બનાવવા માટે જોટલુ ગાયનું દૂધ જોષએ એટલુ તાજું લેવી નાખે તો એના જા રૂપિયા બેવજે; એટલા દૂધનું માખણ બનાવે તો જાણ ઉપરાંત પાંચ- રૂપિયાની દિમ્મતનું માખણ મળે, અને આજ બધે ઘીના આક્રમ બાવની ફરિયાદ થાય છે ત્યારે પણ એક વિસ ઘીનું ૨૫ રૂપિયાથી વધારે બેસતું નથી.

“ઘી બનાવનારા જલ્લાઓમા સારુ ઘી હજી પુરુકળ મળે છે, પણ વેપારની વર્તમાન દશામા તે મોટા બજારોમા પહોંચવા પામતું નથી, અને સાગ તથા નબળા ઘીનો ભાવ લગભગ સરખો હોય છે તે જોતા આમા કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ખપજેનું ઘી પૂરુ પાડવુ હોય તો ઘીમા ભેગ અનિવાર્ય છે, અને બધા લોકો આટલી વાત સમજી જાય તો બહુ સારુ, કેમકે તો પછી સહકારી મંડળો અને એવી બીજી સંસ્થાઓ આજ ઘીમા કાંઈ જાતના નિયમ વિના અનેક ગંદી ચીજ ભેળવાય છે તેને ઠેકાણે એકબા ઘી તથા કાંઈક દિલકારી વનસ્પતિના તેલનું મિશ્રણ કરીને વેચવાની વ્યવસ્થા કરી શકે.”

આપણા પૂર્વજો ઘીને આયુષની ઉપમા આપતા (આયુષ્ કૃત્ત્મ.) અને ઘીદૂધનો પ્રશ્ન આપણે અત્રી શ્રવનમંજુનો પ્રશ્ન છે, એટલે સ્વયં વાચકને વિનંતિ છે કે ૩૦ નાંબરે ૧૯૧૨મા મદ્રાસમા બરાલેવી બીજી અધિવેશમાં આરોગ્ય પરિષદ આગળ વાચેલા ‘અરુધ પદાર્થોમા ભેગ’ વિષયેના નિબંધમાથી આ નીચે જિતાગ આપ્યા છે તે ધીરજ રાખીને વાંચી જાય.

“શહેરમા સંખ્યાબંધ ફેરિયા ભેગવાળા ધીતો વેપાર કરે છે. તેઓ હમેશા માયા ઉપર એક દોણામા ભેગવાળું ધી રાખે છે અને સાથે સાથે હાથમા કલઈના ડબલામાં વાનકી દાખલ દેખાડવાનું ચોકુક ચોકખું ધી રાખે છે, અને આવી રીતે લોકોને છેતરે છે. સામાન્ય રીતે ૧૦ તથા ૩ની વચ્ચે પુરુષવર્ગ ઘેર ન હોય ત્યારે તેઓ દેખા દે છે.

“મુખ્યત્વે કરીને ચરણી, મગફળી અથવા કસુંખીનું તેલ, કેળા અને ખટ્ટાનો ભેગ કરે છે.

“કડપામા તથા એની અડખેપડખે રહેનારા ચમાર ઠોરને અને વિશેષે કરીને બેશને મારીને એની ચરણી વેપારીઓને વેચાતી આપે છે. ચમારને આમા ધણો નફો રહે છે. ૪૦ રૂપિયાનું ઠોર લીધું હોય તો તેની ચરણી, ચામડું છત્યાદિ વેચીને તે ૫૦ રૂપિયા કમાય છે એટલે લોકો પશુને કતલ કરવાને અને વેપારીને ચરણી પૂરી પાડવાને સદાય તત્પર જ હોય છે. એક બેશમાથી ત્રણ ડબ્બા ચરણી નીકળે એમ કહેવાય છે. આમ ચમાર પાસેથી ચરણી લઈને વેપારી તેને પોતાની દુકાનમા ધીના ડમાની બાગુમા સંઘરે છે. મ્યુનિસિપાલિટીના ખોરાકી તપાસનાર અધિકારી તાડપત્રી, કમલાપુરમ્ છત્યાદિ ઠેકાણે ધીની દુકાનોમા ચરણીના ડમા જોવાના સમાચાર આપે છે. કડપા જિલ્લામા જ્યાં જ્યાં ધી ખને છે ત્યાં ત્યાં ખાટકીની દુકાનો અથવા ચામડાની વખારો હોય છે, જ્યાંથી વેપારીને જોઈએ ત્યારે ચરણી મળતી રહે છે.

“કડપામા બે જાતનું ધી મળે છે. એક પાતળું ને બીજું ઘાટું. પહેલી જાતના ડમામા ઉપલો ભાગ પ્રવાહી અને

નીચલો જામેલ હોય છે. પ્રવાહી તે કમુંખીનું તેલ હોય છે, અને જામેલ ભાગમાં ચરખી અને ઘીનું મિશ્રણ હોય છે. એટલે એકેએક દુકાનમાં ઘી જોવા માગીએ એટલે વેપારી કબામાં દડો ફેરવશે અને નીચેથી થીજેલ ઘી કાઢીને બતાવશે. બીજી જાતના ઘીમાં ચરખી અને ઘીનું મિશ્રણ જ હોય છે. પહેલી જાતનું બીજી જાતના કરતા મોલું મળે છે, કેમકે તેમાં ચરખી ઓછી ને ઘી વધારે હોય છે.”

સર જૉન પુર્ડુએ કલકત્તાની એક ગોરક્ષાની સંસ્થાના પ્રમુખ હતા ત્યારે તેણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવેના એજન્ટને ખર્ચના ૧૦૦ રૂપિયા આપીને ઠેકઠેકાણેથી હાવડા સ્ટેશને આવતા સૂકવેલ માસના આકડા મેળવ્યા હતા. ૧૯૧૭માં ૧,૫૦,૦૦૦ બંગાળી મણ, ૧૯૧૮માં ૧,૭૫,૦૦૦ મણ અને ૧૯૨૦માં ૨,૦૦,૦૦૦ મણ સૂકવેલ માસ હાવડા આબરું હતું. બે ટોરની કતલથી એક મણ સૂકવેલ માસ મળે એ લેખે ૨,૦૦,૦૦૦ મણ માસને અર્થે ૪,૦૦,૦૦૦ ટોરની કતલ થઈ હોવી જોઈએ. અહાદેશના જગત ખાતાના અધિકારી પાસેથી કલકત્તાની એક બીજી ગોરક્ષણ સંસ્થાએ નીચે પ્રમાણે હાંફેડવેઈટ (બંગાળી ૫૬ શેર)માં આકડા મેળવ્યા હતા.

૧૯૧૭-૧૮

૧૯૧૮-૧૯

૧૯૧૯-૨૦

૧,૧૯,૩૫૨

૧,૫૨,૧૮૫

૧,૫૭,૦૬૧

૧,૫૦,૦૦૦ હાંફેડવેઈટ=૨,૧૦,૦૦૦ બંગાળી મણ સૂકવેલ માસને અર્થે વર્ષે વર્ષે ૪૫ લાખ ટોરની કતલ થાય છે એમ કહે છે. ૧૯૧૫-૧૬માં સાડાબાવીશ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું સૂકવેલ માસ હિંદુસ્તાનથી અહાદેશ ગયું હતું.

૧૯૨૨-૨૩, ૧૯૨૩-૨૪ તથા ૧૯૨૪-૨૫ માં હિન્દુ-સ્તાનથી સૂકવેલ માંસ બ્રહ્મદેશ ગયું એનો કોઠો સર હરૌલ્ડ મેનની માયાથી મળ્યો છે તે આ નીચે આપ્યો છે :

ક્યાંથી	૧૯૨૨-૨૩		૧૯૨૩-૨૪	
	તોલ	કિમ્મત	તોલ	કિમ્મત
	હંડ્રેડવેઇટ	રૂપિયા	હંડ્રેડવેઇટ	રૂપિયા
કલકત્તા વગેરે	૭૧,૬૭૩	૧૮,૮૯,૨૩૬	૮૦,૬૦૩	૧૭,૪૭,૭૮૮
મુંબઇ	૧,૧૦૬	૩૬,૪૭૦	૨,૮૭૦	૮૫,૫૨૨
	<u>૭૨,૭૭૯</u>	<u>૧૯,૨૫,૭૦૬</u>	<u>૮૩,૪૭૩</u>	<u>૧૮,૩૩,૩૨૦</u>

૧૯૨૪-૨૫	
કલકત્તા વગેરે	૯૩,૪૫૭ ૧૮,૫૪,૭૬૦
મુંબઇ	૩,૨૫૮ ૮૦,૫૭૦
	<u>૯૬,૭૧૫ ૧૮,૩૫,૩૩૦</u>

બંગાળામાં પશુવધ

પશુવધના સામાન્ય અર્થશાસ્ત્રનો આપણે અહીં લગી વિચાર કર્યો છે. ખીજી રીતે લોકોને બુણવા ન મળે એવા બંગાળામાં ચાલતા પશુવધના આંકડા વગેરે સરકારી હેવાલ ઉપરથી જોતારીને આપણા વિષયનું આ અંગ આપણે સંકેલી લેશું.

વર્ષે વર્ષે બંગાળામાં કતલ થતાં જનાવરોના એકંદર આંકડા આશરે નીચે પ્રમાણે છે :

૧	૨	૩	૪	૫
ગાયબળદ	ભેંડ	બકરાં	ધેડાં	જુક
૨,૮૩,૭૧૪	૧૮,૮૦૦	૫,૬૭,૫૩૬	૧,૬૨,૩૩૬	૩૨,૦૬૬

(૧) રાજશાહી બિલ્ડો

રાજશાહી શહેરમાં મધ્ય કતલખાનાં છે. જોવધ ૨,૦૦૦; બકરાં ૧૦,૦૦૦. આ ઉપરાંત વિશેષે કરીને બકરી ૪૬ જેવા તહેવારો ઉપર ગામેગામે પશુવધ ચાલે છે.

(૨) પાળના બિલ્ડો

સીરાજગંજ તથા પાળના શહેરમાં કતલખાનાં છે. આંકડા મળતા નથી.

(૩) યશોહર જિલ્લો

યશોહરમાં એક કતલખાનું છે, ત્યાં ૨૧૨ ગાયબળદ અને ૪૦૦ બકરાનો વધ થાય છે. ગામડાના આકડા નથી.

(૪) મિદનાપુર જિલ્લો

મિદનાપુર, ખડગપુર તથા તામલુકમાં કતલખાના છે. એક દર વધઃ ગાયબળદ ૪,૦૦૦, બેર ૨,૩૪૦, મેદા ૬,૧૨૫, બકરા ૩૦,૨૦૦

(૫) બોચુડા જિલ્લો

નિયમિત કતલખાનું નથી એટલે આકડા મળ્યા નથી

(૬) ખુસના જિલ્લો

કતલખાનું નથી બકરી ધંદ જેવે પ્રસારે જ ગોવધ થાય છે, અને બકરાનો ગામડે ગામડે હિન્દુ 'ભોગ' ને ખુસલમાન 'કુરમાની' આપે છે આશરે ૫,૭૩૦ બકરા કતલ થાય છે

કલકત્તાની એકમ કપતી હાડકા, ખરી, સીંગડા ભેગા કરના મોચીને મોકલે છે, અને તેમને મળે રૂા ૧૧૧૧ લેખે આપે છે. દાલીગજમાં પ્રથમ સીંગડા તથા ખરીમાથી રમકડા બનાવતા, પછી હવે તે ઉલોગ મૃતપ્રાય દશામાં છે.

(૭) કલકત્તા

પાંચ કતલખાના છે (૧) ટાંગડા, (૨) 'હિન્દુ', (૩) લેન્ડાકન, (૪) હાલસી બાગાન એક દર કતલ ગાયબળદ, ૧,૧૧,૧૫૧, બેર ૭,૨૮૬; વાઝડા ૧૦,૫૨૮, બકરા ૨,૦૭,૬૪૦, મેદા ૧,૦૪,૧૭૭ ૧૬,૩૦૮ શુડનું વધસ્થાન (૫) નોખુ છે

(૧૦) માલ્ડા નિલ્દો

હાટખોલાની અગ્રેજી બજારમાં બે કતલખાના છે, ત્યાં ૨,૦૦૦ બકરા અને ૧૦૦ ગાયની કતલ થાય છે. બીજી ચાર જગ્યાએ મળીને બીજી એટલી જ સંખ્યા કપાય છે

(૧૧) ચંદ્રગ્રામ નિલ્દો

તેજ કતલખાના છે એક દર કતલ ગાયબળદ ૨૧,૧૫૨, બેંક ૫૦; બકરા ૧૪,૬૦૦ રાવજાનમાં ગોવધ ૬,૦૦૦. ફાટિકચડી અને સાતકાનિયામાં આશરે ત્રણ ત્રણ હજાર. કોક્સ બજારમાં ૨,૦૦૦ સદર તથા પાટિયામાં ૧૫૦૦-૧૫૦૦. રણગુણિયા તથા વાસખવીમાં હજાર હજાર બવાલખથી અને અનવાગમાં ૬૦૦-૬૦૦ સીતાકુંડ, મીરેરસગાંધ તથા હાટાજડીમાં અતુકમે ૩૦૦, ૩૬૦ અને ૧૨૦. હિંદુના 'ભોગ' અને મુસલમાનની 'કુખાની'નો આ મેળમાં સમાવેશ નથી.

(૧૨) મુર્શિદાબદ નિલ્દો

પાંચ કતલખાના છે એક દર કતલ ગાયબળદ ૮,૩૦૦; બકરા ૭,૭૦૦. સાલાગમાં ગોવધ ૪,૦૦૦, મુર્શિદાબદમાં ૧,૬૦૦, બગદામપુર તથા બગતપુરમાં હજાર હજાર, તાલિખ પુરમાં ૫૦૦ બન્નેશ્વરના મંદિરમાં ૩૦૦ બકરાની કતલ થઈ હતી. કતલખાનાના મેળમાં દેવાલયને ગણાવવું પડે એ કળિયુગનું કૌતુક છે

બીરભૂમથી ફરતા ફરનાગી એક જાત આવે છે, તે શીંગડામાંથી કાકસી તથા એક જાતનો સરેસ બનાવે છે.

(૧૩) બાકગંજ નિલ્દો

નિયમિત કતલખાનું નથી ગોવધ ૧૨,૦૦૦; બેંક ૪૦૦; બકરા ૨૬,૦૦૦.

કલકતા મ્યુનિસિપલ કાયદા અનુસાર, કોઇનું ઘેર મરી જાય તો મર્યા પછી ત્રણ કલાકની અંદર એનું ચામ ધાખા પહોંચાડવું જોઈએ. ધાખા આવતાં રાજ ઉપરથી ચામડું બિતારવાની તથા બીજી ક્રિયાને અર્થે મેસર્સ શૉ વૉલેસ ઍન્ડ કંપનીએ સંપૂર્ણ સરંજામ બિરો કરેલ છે. હાડકાંમાંથી તેલ કાઢી લે છે અને પછી તેને ખાંડ ધોવાનાં કારખાનાંમાં તથા ચાના બગીચામાં મોકલી દે છે. હાંગ માર્કેટમાંથી હાડકાં બિપાડવાનો ઇનરો મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મેસર્સ કાર્લેન્ડર ઍન્ડ કંપનીને મળેલ છે. ખરી અને ચીંગડાના પશુ ઇનરદાર હોય છે; શી ગડા મોટે ભાગે કટકમા સોનેરી રૂપેરી તારના કામમાં વપરાય છે, અને ખરી શૉ વૉલેસ ઍન્ડ કંપનીને ધાખાવાળે કારખાને જાય છે. કતલખાનામાંથી આતરડા લેવાનો ઇનરો એ. મેયરે રાખ્યો છે, અને લોહી કાર્લેન્ડર ઍન્ડ કંપની સર્ક જાય છે તે તેને બિકાળીને જૂકી બનાવે છે.

(૮) ચટ્ટામતો કુંગરી પ્રદેશ

લોકો બૌદ્ધ છે, એટલે પશુવધ ક્ષયિત થાય છે. લોકો પશુના રાજને અડવામાય બાધ ગણે છે. નિયમિત કતલખાનું નથી. આકડા નથી મળતા.

(૯) બાંકુડા જિલ્લો

બાંકુડા શહેરમાં અને વિષ્ણુપુર્ગમાં કતલખાનાં છે, ત્યાં અનુક્રમે રોજ ૨-૪ ઘેર અને ૨-૩ બકગની કતલ થાય છે. એકંદર કતલઃ ગાયબળદ ૧,૦૧૫; બેંસ ૧૫૦; બકરાં ૫,૮૦૦; ઘેરાં ૧૨૫. બાંકુડામાં ચીંગડામાંથી કાંકસી બનાવવાનો ઉદ્યોગ કાર્ષક ચાલે છે.

(૧૦) માદ્દા નિદેશે

હાટખોલાની અંગ્રેજ બજારમાં બે કતલખાના છે, ત્યાં ૨,૦૦૦ બકરા અને ૧૦૦ ગાયની કતલ થાય છે. બીજી ચાર જગ્યાએ મળીને બીજી એટલી જ સંખ્યા કપાય છે.

(૧૧) ચદ્દગ્રામ નિદેશે

તેર કતલખાના છે. એક દર કતલઃ ગાયબળદ ૨૧,૧૫૨; બેંચ ૫૦; બકરા ૧૪,૬૦૦. રાવઝાનમાં ગોવધ ૬,૦૦૦. ક્ષાટિકચડી અને સાતકાનિયામાં આશરે ત્રણ ત્રણ હજાર. કોકસ બજારમાં ૨,૦૦૦ સદર તથા પાટિયામાં ૧૫૦૦-૧૫૦૦. રણગુણિયા તથા વાસખવીમાં હજાર હજાર. બવાલખલી અને અનવાગમાં ૬૦૦-૬૦૦ સીતાકુડ, ચીરૈરસગાઈ તથા હાટાગડીમાં અતુકમે ૩૦૦, ૪૬૦ અને ૧૨૦. હિંદુના 'ભોગ' અને મુસલમાનની 'કુરબાની'નો આ મેળમાં સમાવેશ નથી.

(૧૨) મુર્શિદાબાદ નિદેશે

પાંચ કતલખાના છે. એક દર કતલઃ ગાયબળદ ૮,૩૦૦; બકરા ૭,૭૦૦. સાલાગમાં ગોવધ ૪,૦૦૦, મુર્શિદાબાદમાં ૧,૮૦૦; બગ્દામપુર તથા મગતપુરમાં હજાર હજાર, તાલિમપુરમાં ૫૦૦. બન્નેશ્વરના મન્દિરમાં ૩૦૦ બકરાની કતલ થઈ હતી. કતલખાનાના મેળમાં દેવાલયને ગણાવવું પડે એ કળિયુગનું કૌતુક છે.

ખીરમૂમથી ફગ્તા ફગ્નાગી એક જાત આવે છે, તે ચોગડામાંથી કાઢસી તથા એક જાતનો સરેસ બનાવે છે.

(૧૩) બાકગંગ નિદેશે

નિયમિત કતલખાનું નથી ગોવધ ૧૨,૦૦૦; બેંચ ૪૦૦; બકરા ૨૬,૦૦૦.

(૧૪) માધમેનસિ હ નિવૅ

મ્યુનિસિપલ તથા સાફીકરણ એમ બે કતલખાના છે. ગોવધ ૪૦૦, બકગ ૩૬,૦૦૦ વાજિત્રના તાર બનાવવામા કાષ્ટક આતરક વપરાય છે

(૧૫) દિનાજપુર નિવૅ

દિનાજપુર શહેરના કતલખાનામા ૧,૮૦૦ બકરનો વધ થયો હતો બાકી આકરા નથી

(૧૬) દાઈલિંગ નિવૅ

એક દર કતલ ગાયબગદ ૧૩,૦૩૪, બેશ ૨,૮૮૮, બકગ ૩,૭૬૯ થેટા ૩,૦૦૦, છુડ ૬,૪૦૮ સદગમા ૭,૫૧૦ બળદની કતલ ચાય છે, કર્સિયોગમા ૩,૨૨૫, કાલિમ્પોગમા ૧,૫૪૯, સિલિગુડીમા ૭૫૦

દાઈલિંગમા હાડકાની બહુ હત હોવાથી ત્યાની મ્યુનિસિપાલીટીએ હાડકાનો બૂકો કરવાનું કામખાનું કરેલું છે એવી રીતથી ન મુઆ હોય તેવા મરેલા ઢોરનું માસ જુટિયા અને તેપયા લોકો ખાય છે

(૧૭) વર્દમાન નિવૅ

એક દર કતલ ગાયબગદ ૨૩,૨૮૫ બકરા ૩૦,૦૦૦, થેટા ૨૭,૬૧૮ આસનસોલમા ૧૧,૭૬૫ ગાયબળદની કતલ ચાય છે, સદગમા ૮,૪૦૦, મટવા ૨૫૦૦, દલના ૬૨૦

(૧૮) હાવડા નિવૅ

કુલ ૧૩ કતલખાના છે એક દર કતલ ગાય ૩,૦૫૦, બેશ ૪૦૦, બકના ૮૦,૫૧૦, અને થેટા ૪,૫૫૦ શહેરના કસાઈખાનામા ૧,૬૦૦ ગાયો કપાય છે, બાદામા ૭૫૦, મુન શીંગડાટ ૪૦૦, પચાલા ૨૦૦ અને હકોલા ૧૦૦

(૧૯) ફરીદપુર જિલ્લો

રીતસર ચાલતું કતલખાનું નથી બકરા ૮,૦૦૦ કપાય છે.

(૨૦) હુગલી જિલ્લો

કતલખાના પાડુઆમાં, બોધગીમાં અને હુગલી ચિન-
સુગ ઝુનિસિપાલીટીનું એક દર કતલ ગાયમળદ ૭,૮૬૪
(સદર ૪,૫૦૦; સીરામપુર ૩,૩૬૪) બકરા ૩૦,૦૦૦ મેદા
૧૨,૩૮૨.

(૨૧) નડિયા જિલ્લો

એક દર કતલ ગાયમળદ ૫૫૦, બકરા ૫,૦૦૦; મેદા
૧,૬૦૦ કૃષ્ણનગરમાં ૫૦૦ ગાય, અને શાંતિપુરમાં ૫૦ ગાય
કપાય છે

(૨૨) નવાખાલી જિલ્લો

એક દર કતલ ગાયમળદ ૩,૦૦૦, બેસ ૨,૦૦૦, બકરા
૨,૦૦૦, મેદા ૧૮૩૬

(૨૩) ટિપેરા જિલ્લો

એક દર કતલ ગાયમળદ ૬,૦૦૦, બેસ ૨૫૦, બકરા
૧૩,૦૦૦, મેદા ૧૦૦ ટિકગચમાં ૨,૦૦૦ અને ચાંદપુરમાં
૪,૦૦૦ ગાયો કપાય છે આદિજીવ નિયાના આકડા નથી મળતા

(૨૪) દાકા જિલ્લો

દાકા શહેરમાં બે કતલખાના છે (૧) સાજદાનપુર અને
(૨) હસેદુવી. એક દર કતલ ગાયમળદ ૧૦,૮૦૦, બકરા
૩૫,૦૦૦ અને મેદા ૫,૦૦૦. ગામડાના આકડા મળતા નથી

(૨૫) ચૌરીસ પગણા

એક દર કતલ ગાયમળદ ૧૮,૮૫૦, બેસ ૨,૦૦૦;
બકરા ૪૦,૫૦૦, મેદા ૮૦૦, બુક ૩,૦૦૦. મેનાડગામાં

૫૨,૦૦૦ પશુ કપાય છે બેરેકપુરમાં ૨,૦૦૦, બારાસાતમાં ૫૦૦ અને હાથમડ હાગમ-માં ૪૫૦ ગાય કપાય છે બડાનગર અને કમગઢાગીના બાગાડ (ઢારના અસ્થિસ્થાન) કલકત્તાની મેસર્સ રો વોલેસ કંપનીને ભાડે આપવામાં આવે છે શીંગડા અને ખરી પશુજન્ય લોહના કારખાનામાં જાય છે લોહી મેસર્સ કાર્લેન્ડર કંપની એકઠું કરે છે આતંગડા સામાન્ય રીતે સગરી કારખાનામાં જાય છે, જેમ કે મિ મેયનુ તાત્તુ કારખાનું

(૨૬) બીગ્જૂમ નિર્દેશ

એક હર કતલ ગાયમળદ ૮,૩૦૫, બકરા ૮,૬૨૬, મેદા

૨૩૦

(૨૭) જલપાકચુડી નિર્દેશ

એક હર કતલ ગાયમળદ ૩,૫૧૮, બકરા ૨,૪૬૩,

મેદા ૩૧, ભેંસ ૧,૦૩૦, અને છુડ ૧,૮૦૦

(૨૮) ગમપુર

એક હર કતલ ગાયમળદ ૧૩,૨૦૦, બકરા ૭,૫૦૦;

મેદા ૫૦૦ કુડીમાં ૧૨,૦૦૦ અને નિલકામડીમાં ૨૦૦

ગાયો કપાય છે બીજા પેટાવિભાગોના આકાશ નથી મળતા.

x

x

x

આ અધ્યાય ઉપ થી સાન્નિધ્યે આ સિદ્ધાન્ત તરી આવે છે, કે મરલા દો નો પૂરપૂરો ઉપયોગ થઈ ગયોને આપણે જ્યાં સગી નહિ કરી શકીએ અને એ રીતે ઉપજ થતા દ્રવ્યને ગોળામાં નહિ ચોટીએ ત્યાં સગી ગોળામાં અસાધ્ય છે.

સરકારી અધિકારીઓ નિરકુશ વેપારના પક્ષપાતી હોય છે, એટલે દોરની નીકાસ બંધ કે ઓછી કરવાની સૂચનાને હસી કાઢે છે તેમના પક્ષનું પ્રતિપાદન લેફ્ટનન્ટ કર્નલ મુસનના એક લેખમાં હીક કરેલ છે, જોકે તે પણ અંકુશ મૂકવાની તકન વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાશે

‘નીકાસ બંધ કરવી નિરર્થક છે જિલ્લો જે દેશમાં દોર જોઈએ તે કરતા વધારે હોય ત્યાં નીકાસને ઉત્તમન જોઈએ નીકાસથી કિમ્મત વધે છે, માલધારીને દોરને સારું ખાણુ આપવાની ને એનો વડા સુધારવાની લાલચ મળે છે, અને પરિણામે દેશમાં બધા દોર વધારે માલખા યાય છે આમાં એમ અપવાદ છે, તે આ કે હિંદુસ્તાન બહાર ગાયમેશની નીકાસ ઉપર અંકુશ હોય તો સરવાળે લાભ છે’

અર્થના દાસ ગમે તે કહે, પણ જે પ્રજા પણ પાસેથી લીધેલ સેવાના ચત્તિચિત્ત બદના દાખલ વૃદ્ધ તથા રાગી અવસ્થામાં તેમને ખાળનાને બધાયેલ છે તેની પાસેથી, જેઓ દોર નમ્મણુ લાગે કે તરત તેને કતલ કરે છે એના લોકના હાથમાં એક પણ દોર જાય એ અસંભવ છે વળી કેટલાક દોરને તો દૂધને અર્થે નહિ પણ કેવળ માસને અર્થે જીરેવા પરદેશ લઈ જાય છે એટલે આ લોહીને વેપાર સર્વથા અટકે એમ દવાધર્મી તરીકે આપણે કહીએ

પણ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ નીકાસથી દોરના ભાવ એટલા ચડી જાય કે એને વેચાતા લેવાનું આપણું ગળું જ ન રહે દોર જીરેના કદાચિત્ત મુખી થાય પણ ખેતી તથા દૂધના જતાવરની અછતને પરિણામે દેશ સમસ્તતા દુ ખનો પાર ન રહે અનાજની છૂટથી નીકાસ થાય એટલે અનાજ ગિમાંનાર

ખેડૂને લાભ થાય એમ ભાસે; પણ અને તો તેમાંથી દેશ બૂખમેળો થાય છે. મહાન યુરોપિયન વિગ્રહની વેળાએ આ 'દયાળુ' સરકારે પણ હુલ્લડની બીકે અનાજની નીકાસ બંધ કરી હતી.

'હિન્દુસ્તાન કૃષિપ્રધાન દેશ છે. એની લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંશ વસ્તીની જીવનદોરી ખેતી છે, જે ખેતીનો આધાર મુખ્યત્વે ઢોર ઉપર છે. દેશમાં જોષએ એટલા ઢોર નથી, અને જે છે તે પણ નબળા છે. ૧૦૦ માણસ દીઠ હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર ૫૯ ઢોર, ડેન્માર્કમાં ૭૪, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૭૯, કેનેડામાં ૮૦, કેપ કૉલોનીમાં ૧૨૦, ન્યુ ઝીલૅન્ડમાં ૧૫૦, ઑસ્ટ્રેલિયામાં ૨૫૯, આર્જેન્ટાઇન પ્રજાતંત્રમાં ૩૨૩, અને ઉરુગ્વાયમાં ૫૦૦ છે.

'દેશી બળદ એક મોસમમાં બહુ તો ૫ એકર જમીન ખેડી શકે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં આશરે ૨૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન ખેડાય છે, અને ખેડેને લાયક ઢોર આશરે ૪,૯૦,૦૦,૦૦૦ છે. બાર ખેંચનારા વગેરેના ૨૫ ટકા અને વૃદ્ધ, અશક્ત, માદા વગેરેના ૨૫ ટકા બાદ કરતાં આશરે ૨૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ એકર ખેડવા સાનુ આશરે ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦ ઢોર રણા, એટલે ૧૯ એકરે એક જોડીની સરેરાશ આવી, પણ સામાન્ય રીતે ૧૯ એકર ખેડવા માટે ૪ જોડી જોષએ. ખીજ દેશના પ્રમાણમાં અહીં ઓછો પાક જીતરે છે તેનું મુખ્ય કારણ આ જ છે. ઘઉંની ખેતીના દર એકર દીઠ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ૧૧.૫ બુથલ પાક જીતરે છે, ફ્રાન્સમાં ૧૩.૫, ઇટલીમાં ૧૩.૭, સ્પેઇન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૪, કેનેડામાં ૧૭, સ્વીડન તથા નૉર્વેમાં ૨૩, મિસરમાં ૨૯, ગ્રેઇટ બ્રિટનમાં ૨૯.૮, નેધર્લેન્ડ્સમાં ૩૦, જાપાનમાં ૩૨, સ્વિઝર્લૅન્ડમાં ૩૨.૫, ને ડેન્માર્કમાં ૩૩.

જન્મથી પહેલા વર્ષની અંદર જ મરણ પામે છે. દેશનું બાળમગ્નનું સાધારણ પ્રમાણ હજારે ૨૬૦ છે, ન્યુ ઝીલૅન્ડનું ૩૨, હૉલૅન્ડનું ૫૦, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ૫૮૮, સ્વીડન અને નોર્વેનું ૧૦૨, ડેન્માર્કનું ૧૩૫, આયર્લૅન્ડનું ૧૨૩, સ્કૉટલૅન્ડનું ૧૪૫, અને ઇંગ્લૅન્ડ તથા વેલ્સનું ૧૭૨ છે. સમુક્ત પ્રાન્તના આરોગ્યખાતાના હિપ્પિ ટર્નલ મેફ્ટેગર્ટે કહ્યું હતું, કે "સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓનું લગ્ન જીલ્લું કરવા કરતાં ગરીબને સુલભ થાય તેમ દૂધને સોધુ બનાવવું એ બાળમરણ ઘટાડવાનો વધારે સારો માર્ગ ■" (સર જૉનવાળા અગ્રજ)

હિંદમાં મરણપ્રમાણ હજારે ૩૮૨, ન્યુ ઝીલૅન્ડમાં ૯૫ અને ઇંગ્લૅન્ડમાં ૧૪થી નીચે છે. બારતમાં સરેરાશ આયુષ્ય ૨૪ વર્ષનું ને ઇંગ્લૅન્ડમાં ૪૫ વર્ષનું છે

‘૧૯૦૨માં મનુષ્યમાં ક્ષયના દર્દી ૩૮,૪૩૫ નોંધાયા હતા, તે સપ્તા ૧૯૧૮માં વધીને ૧,૦૦,૧૯૨ની થઈ, એટલે લગભગ બસે ટકા વધારો થયો’ (સર જૉનની અગ્રજ)

આ સર્વ વિચારતા, દોરની નીકાસ એ મોટો અપરાધ છે. એને પરિણામે ઉત્તમ જાતના દોર તદ્દન ધૂળી ગયા છે. દોર જીંદગીનો ઉદ્દેશ્ય સુન્યસ્થિત હોત અને દેશમાં દોરનો વધારો હોત તો નીકાસ લાભ આપતો. પણ વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી. માલધારીને દોરની કિંમતનું જ્ઞાન ન મળે એટલે ખરી કિંમતથી વધે જાવે તે દોર વેચી નાખે છે. વળી જ તે બંદે પોતે પાવમાલ ચર્ચ જાય તો પણ રાખડા પૈસાની લાલચે તે પોતાના સરસમાં સગસ દોર આપી દે છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ ખુદ અને બદ્ધધાણી ગાયોની નીકાસને લીધે દેશને આર્થિક હાનિનો પાર નથી

મોટાં શહેરોના ત્રામ

હવે મોટા શહેરોમાં પણ એા ઉપગ્રાસ ગુજરે છે, જેને પગિણામે તે કસાઇના હાથમાં જઈ પડે છે, તે જોઈએ

ડા (હવે સગ) હરોડ મેને ૧૯૧૯માં મુખર્ષના દૂધાળા ઢોરના તમેલા વિષે હેવાલ લખ્યો હતો, એમાં તે કહે છે, " સખ્યાબધ જનાવગ એકઠા ગખવામાં આવે, થોડા કલાક પણ છાણુ બેળુ થાય, ધાગી વસ્તી વચ્ચે સાકડી જગ્યામાં ઘણા જનાવગની બીડ થાય તેને લીધે અનિવાર્ય દુર્ગંધ છટે, અને શહેરોની ગજલુમય તથા કદાચ રોગના જન્તુવાળી હવામાં દૂધનો મોટો જથ્થો ગહે, - આ બધાને પગિણામે સારુ દૂધ નીપજે નહિ, આબુજાબુના લોકોને ત્રાસ થાય, અને ઢોગના તમેલામાં માખી તો હોય જ, તેની માન્દત કદાચ રોગ પણ ફેલાય "

ઢોરની દયા અસ્વાભાવિક અને દયાજનક હોય છે, તે સરીરે સુખી ગ્હી સકતા નથી અને અધૂગમાં પૂરુ. તેમની પામેથી દૂધનુ છેલ્લુ દીપુ પણ પડાવવા સારુ તેમના ઉપગ

જાત જાતનો શુભમ થાય છે, અને એને લીધે તે વાંઝિયાં થઈ જાય છે, તથા ખાટકી વિના બીજો કોઈ એનો આહક થતો નથી.

લાહોરના તંદુરસ્તી ખાતાના અમલદાર ડૉ. ન્યુએલે ૧૯૧૪માં અખિલભારત આરોગ્ય પરિષદ આગળ બાબતુ કરતાં કહ્યું, “આજે ઉપર દુઝાણ થાય અને વધારે દૂધ નીકળે એટલા માટે દૂધવાળા ઢોંગની પુઝામાં એનું પૂછકું ભરાવે છે, ને આ મે નજરે જોયું છે.”

કલકત્તાના શ્રવણ મહળના સભ્ય મૈત્રગાધુ લખે છે, “કલકત્તાના દૂધનાળા ગાયની યોનિમાં ફૂંક મારે છે, અને તેમાં એનું પૂઝકું, માથુસનો હાથ અથવા ૪ તમ્બુ બાસનું અને ૧૮ તમ્બુ લાલું બાસનું પૂળિયું ભરાવે છે. આ ધણુ ધાતકી કામ છે, અને તેથી ઢોર વધી જાય છે. આરોપીઓના વધીયોએ દલીલ કરી કે એ ક્રિયામાં કૂંગતા નથી, પણ ન્યાયાધીશોએ એ માન્યુ નહિ. આ અધમ ક્રિયાર થાય ત્યારે નીચે પ્રમાણે અસર થતી મે જોઈ છે, જે ઉપગ્રથી જનાવરને એમાં કેવી અસર પીડા હશે તે કોઈ પણ માણસ કળી શકશે. — (૧) સાબળનાગને દયા આવે એવી રીતે ઢોર કચે છે. (૨) પીઠ વાકી વળી જાય છે. (૩) આખ ફાટી જાય છે. (૪) કપ છૂટે છે. (૫) એવા ઢોંગના પૂઝા આગળ કોઈ માણસ જાય તો તે ચમકે છે.

“કલકત્તા શહેર તથા તેના પગમાં ૩૦૦ તબેલામાં આશરે ૧૦,૦૦૦ ગાય છે. આમાંથી ૫,૦૦૦ ગાયને રોજ ફૂંકારે છે. છેલ્લા પંદર માસમાં સીઆ’ડા વિભાગમાં ૪૫ કેસ પકડાણુ હતા.”

ડાં મોરીનોએ કલકતા પાર્લમેન્ટ આગળ નિમંત્રણ વાચ્યો હતો, તેમાં તે લખે છે, “પીરી નામે ૨૪ બનાવવા સારું ગવર્ણી લોક ગાયને કેવળ આબાના પાન ઉપર રાખે છે, બીજું કાંઈ ખાવા કે પીવા પાણી પણ દેતા નથી, અને એ ગાયનું મૂત્ર બળગ્યા મોઢે ભાવે વેચે છે બિચારી ગાય જૂએ રીમાઈ રીમાઈને મરી જાય છે”

હિંદુસ્તાનમાં મનુષ્ય નહિ પણ મનુષ્યદેહધારી રાક્ષસ જ રહેતા હશે એવી કંપના આ વસ્તુ વાચનારના મનમાં આવે તો એમાં શું ખોટું છે?

આમ તમેલામાં દિવસે દિવસે, ધડીએ ધડીએ અને પળે પળે રીમાવા કગતા એક સપાટે કપાઈ જવાનું ઢાંગ વધારે પસંદ કરે એમાં કાંઈ શકા નથી અને તમેલાના માલિકો, જેમાંના ઘણા હિંદુ હોય છે, તેઓ તમેલા રાખવા કરતા કતલખાના રાખતા હોય તો તેમને ઓછું પાપ લાગે.

આ તો શહેરમાં આવનારા ઉંચી જાતના દોરની કથા થઈ, પણ એના બચ્ચાની કેવી દશા થાય છે? કાંઈ ઢેકાણે દૂધવાળા વાછડાને કસાઈને વેચી નાખે છે, બીજાં જિવાડા આકાશ નીચે ટાંક, તડકા તથા વગસાદમાં એને જૂએ મારે છે. માનું દૂધ તો બિચાગ પામે જ ક્યાથી? અને એને સાનુ થઈને તમેલામાં જમ્યા કાણુ ખાડે રાખે? વાછડાને શીંગ ન જગ્યા હોય તો એનું મડદુ જીપાડવાના આડ આના, અને જમ્યા હોય તો દોઢ રૂપિયાની શી મુમઈની મ્યુનિસિપાલિટી દરે છે, એટલે મુમઈના દૂધવાળા વાછડાપાડાને શીંગ ન જગ્યા હોય ત્યાં જ એનું કાગ કાઢી નાખે કે એક વર્ષે મુમઈમાં આશરે ૨૦,૦૦૦ વાછડાપાડાના મડદા કચરાપટ્ટીમાં જાય છે.

જૂનાગઢના પ્રસિદ્ધ દયાપ્રચારક રા. લાભચંદ્ર લક્ષ્મીદામે એક પત્રિકામાં વનસ્પતિના દૂધની બલામણુ કરતા ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’માં છપાયેલો નીચેનો કાગળ ટાકેલ છે :

“મંજ્યાજલે પાડાને, દૂધ વિના નળી ન રહે એટલી ઉમ્મર હોય ત્યાં, રસ્તા ઉપર જૂએ મરવા ગવલીઓ છોડી મૂકે છે, અને થાકના માર્ગો તે પડી જાય એટલે ટ્રામ, મોટર કે ધોડાગાડીની હડફેટમાં આવી જાય છે.

“ગતવેળાએ તબેલામાંથી એને તગડી મૂકે છે, અને તે એટલા જ માટે કે એની માનુ સંધળું દૂધ તેઓને વેચવા જોઈએ છે. માણસની કંપનામાં ઘોરમાં ઘોર પાપ આવી શકે એમાનું આ એક છે.”

મિ. કેરય લખે છે, “જેંટ પાડા વિના દૂધ આવે છે, એટલે પાડા અળખામણા લાગે છે અને એને જૂએ મારવામાં આવે છે. ચાર પાચ માસના પાડા જન્મવેળાએ હતા તે કરતાં તેલમાં વધારે હોતા નથી. ટોરમાત્રમાં પાડાની ઓછામાં ઓછી સંભાળ લેવાય છે. પાડા તાપ ખમી શકતા નથી એ સૌ જાણે છે, અને જ્યાં તાપ બધેથી વધારે આકરે હોય ત્યાં જ એને બાધ્યા હોય છે. ગવલીઓ જાણે કેમ એનો જીવ લેવા જ ખેડા હોય એવું જણાય છે.”

પંજાબના ખેતીવાડીના ઉપરિ મિ. હંમિસ્ટન કહે છે, “પાડા મોટે ભાગે નાનામાંથી મોટા થતા જ નથી, પણ નાનપણમાં જ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે.”

મિ. રીન્ડ લખે છે, “વાછડાપાડાને બિહેરતા ખર્ચ થાય એટલા માટે આ દેશના દૂધવાળા એને મારી નાખે છે, એ રાક્ષસી કામ છે. મુગઈમાં બિહરડામાંથી વાછડાપાડાના મારા

ગાડા ભરીને રોજ લઈ જતા દેખાય છે. ઉંચી જાતના ઢોરનો આમ ધાણુ નીકળી જાય એમા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે અને નીચું જોવાપણું છે, અને જંગતના ખીન્ન કોઈ સુધરેલા દેશમા આવુ ચાલી જ ન શકે.”

ડૉ. વોલ્ફરને આજથી ૩૫ વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીમા સુધારા સચવના માટે સરકારે વિલાયતથી ખોલાવ્યા હતા. તે લખે છે, “દેશમા ફરતા ભેંસ પુષ્કળ અને પાડા ક્વચિત જ મારા જોવામા આવ્યા, એટલે નાના પાડાનું શું કરે છે એ પૂછવાનું મને વારવાર મન થયું.

“ગુજરાતમા પાડાને દૂધ જ ન આપે એટલે બૂખે મરી જાય. ખીન્ને એને જંગલમા હાકી મૂકે, ત્યાં વાવદીપડા એને ફાડી ખાય. જગાળામા એને જંગલમા બાંધી આવે છે, અને ત્યાં કા એ બૂખે મરે છે ને કા જંગલી જનાવરનો ભોગ ચર્ધ પડે છે. લોકો આવા નિર્દય હશે, પણ કોઈ જનાવર અત્યંત દુઃખી હોય તોય એને કાર મારવા નહિ યે !”

પૂનાના ખેતીવાડી વિદ્યાલયના અધ્યાપક બાલ્કલાલ શંકરલાલ પટેલના લખ્યા પ્રમાણે ૧૯૧૫-૧૬ અને ૧૯૧૬-૨૦ વચ્ચે ૧૯૧૭-૧૮ ના દુષ્કાળને લીધે મુખર્ધ ઇલાકામા ખુંટ બળદની સંખ્યા ૪ ટકા, ગાયની ૧૬ ટકા અને વાછડાપાડાની ૧૭ ટકા ઘટી. બધા ઢોરમા સરેરાશ ૧૧ ટકા ઘટાડો થયો. આ ઉપરથી જણાય છે કે આપણે બલે ગાયમાતા ગાયમાતા કરીએ, પણ દુષ્કાળ સામો આવીને ઊભો એટલે પહેલા પ્રથમ આપણે એને ગાયનો ભોગ ચડાવીએ છીએ, કાગ્લુ ગાયને ખોલી આપણને પરવડે છે. ગાય મરે એના પ્રમાણમા તો પાડાયે એાછા મરે છે. પાડા મરે છે તેના પ્રમાણમા અર્ધો ભેંસ

મરે છે, અને ગાયના પ્રમાણમાં ચોથા ભાગના બળદ મરે છે. બળદની રક્ષા થાય છે, કેમકે એને ઠેકાણે હળમાં ડાણુ જૂતે? ભેંસનીયે રક્ષા થાય છે, કારણ એ પુષ્કળ દૂધ આપે અને એના દૂધમાથી માખણનો પિંડો ગિતરે. બેળવાળા પ્રદેશમાં પાડો ખેતીના કામમાં આવે છે, એટલે એનીયે રક્ષા થાય છે. પણ રાંકડી ગાય ન બહુ દૂધ આપે ને ન એના દૂધમાથી બહુ માખણ ગિતરે, એટલે એનો કોઈ ભાર પૂજતું નથી. છતાં પણ આપણે ગોરક્ષક પદ્ધતિનું મિથ્યાભિમાન રાખીએ છીએ. પણ પરિણામ આ આવે છે કે આજથી કાલ અને કાલથી પરમહિવસ ગાયની ઉપરોક્તર વધારે ને વધારે મોળા દશા થાય છે.

મદ્રાસ કલકત્તાનું પાપ

મોટા શહેરોમાં ઢોરનો કેવો ધાણુ નીકળે છે એ આપણે છેલ્લા અધ્યાયમાં સહજ જોઈ ગયા. પણ આ વાતનું એટલું બધું મહત્ત્વ છે કે એ વિષે જેટલો પૂરાવો મને મળી શક્યો છે એટલાનો આ રથજે સમ્રાટ કરવાની મારી ધારણા છે, જેથી કરીને સરકાર તથા પ્રજાનું મહાપાતક સ્પષ્ટ જણાઈ આવે. સરકારને તો આપણે કાંઈ કહેવાપણું હોય જ નહિ, કારણ સરકારની તો

મિથિલાયા પ્રવીણાયા ન મે દહતિ કિચન ।

એવી ભવ્ય દશા છે. પણ દેશના અમૂલ્ય ધનનો નાશ થતો આપણે જ આમ ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છીએ એમાં આપણે ભારે લાજવા જેવું છે.

મિ. સંમ્પત્તન મદ્રાસના ઢોર વિષેના હેવાલમાં લખે છે: “મદ્રાસમાં વર્ષે દૂધાળા ઢોર ૫,૦૦૦થી ઓછા નહિ આવતા હોય, જેમાંના ધણુખરા વસકે એટલે ખાટમીને વેચાઈ જાય છે, અને વાહણપાટા મોટે ભાગે બૂખે મરી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ દૂધાળાં ઢોરના વંશનો ક્ષય થાય છે.

“ પ્રલાકના ખીજ કાઢ શહેર કરતાં મદ્રાસમાં વધારે દૂધાળાં દોર ખેંચાય છે, અને દુઃખની વાત તો આ છે કે એગોલ ગાયો મદ્રાસ આવે છે તે ઘણીખરી પહેલા વેતરની હોય છે, અર્થાત્ દૂધ આપવાની તેમની શક્તિ હજી પૂરી વિકસેલી નથી હોતી. જો આ ગાયો વચ્ચે તમારે એને વેચાતી લઈ લેવાય, અને આજ ખાટકીને હાથ જાય છે એને બદલે સારો ખુંટ એને દેખાડાય તો ગામડામાંથી દોર આજ ખેંચાયે જ જાય છે તે બહુ અંશે અટકી જાય. મિ. રૉબર્ટ્સને મદ્રાસના એક ગવર્નીએ કાઢી નાખેલ ગાય વેચાતી રાખી તે પછી આખા ધણુમા સૌથી વધારે દૂધ દેનારી નીવડી. અને કોણ જાણે કેટલા હજાર એવા જ સારા દોર હજી બર યુવાવસ્થાને નથી પહોંચતા ત્યાં કાઢી નાખેલ દોર તરીકે કસાઈને હાથ પડીને નાશ પામ્યા હશે. મ્યુનિસિપાલિટી મેલા પાણીના ખેતર ઉપર આ કામ બિપાડી શકે, અથવા દૂધ પૂં પાડવા દુગ્ધાલય પણ ચલાવી શકે, અને વાછડાપાડાને ઊછેરીને શહેરના કામમાં વાપરી શકે. આથી ખાનગી સાહસને કાંઈક અંતરાય તો આવે, પણ લોકોની શરીરસુખાકારી ખાનગી સાહસ કરતા વધારે મહત્વની છે. આવો પ્રયત્ન સફળ થાય તો મદ્રાસથી નાના શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ એનું અનુકરણ કરે, અને આવા દુગ્ધાલયોમાં એલાદ સુધારવા ને દૂધ વધારવાનું કામ હાથમાં લઈ શકાય.”

મેનર મીઘર તથા વૉધને રચેલ દુગ્ધાલય વિષેનું પુસ્તક સરકારે બહાર પાડ્યું છે, એમાં લખે છે.

“ સુખ્યત્વે કરીને કોસી જિલ્લાથી સંખ્યાબંધ દૂધાળાં દોર વર્ષે વર્ષે કલકત્તે આવે છે. શીયાળાને અંતે ગાયો

પસૂકવા મડે અને દૂધની ખપત ઘટવા મડે એટલે ગવલી લોકો એને ખાટકીને વેચાતી આપે છે, કારણ ચારાની અછત તથા ખીલાના આકરા બાડાને લીધે ઊનાળામા ઢોરને ખવડાવવાનું તેમને ભારે પડે છે અને હવાપાણીની અસરને લીધે ખુંટ દેખાડ્યા છતાં ગાય ગાભ ધરતી નથી. ઢોરને આમ ઝપાટાબંધ કાઢી નાંખવાને પરિણામે ઢોરની અછત થાય છે ને ભાવ ચડી જાય છે. એટલે દૂધનાં ઢોર ઊછેરનાર પ્રદેશોથી ઢોર આણવાને બદલે જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં સ્થાનિક ઢોરઊછેરને સારું પ્રયત્ન કરવાની જરૂર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્થાનિક ઢોર દૂધ થોડું આપે છે, એટલે એલ'દ બામત સંભાળ નથી લેવાતી એ સિદ્ધ વાત છે, અને આ વિષે વધારે ધ્યાન આપવું એ સુધારાનું પહેલું પગથિયું છે. ઉચી જાતના સરકારી વાલી થોડા સારી ધોડીને દેખાડવાની પદ્ધતિ લાભદાયક છે તે ઢોર પરત્વેય ચાલુ કરવી જોઈએ.”

કલકત્તા કૉર્પોરેશનના પ્રમુખ મિ. પેઇનના નિર્બંધમાંથી નીચેનો જિતારો કયો છે:

“કલકત્તાના ગવલીઓ દેશની ઉત્તમ ગાયોનું સત્યાનાય વાળે છે. સારી ગાય મળવી દક્ષુ થઈ પડી છે, અને ભાવ ચડ્યે જ જાય છે. ખીજા વેતરની શરૂઆતમાં સાધારણ રીતે ગાય કલકત્તે આવે છે, ત્યાં એના ઉપર ફૂંકારવાની નીચ ક્રિયા થાય છે અને જલુ તો છ આઠ માસ એ દૂઝે છે. આટલા સમયમા એ તદ્દન વંદી ન ગઈ હોય તોપણ બે ત્રણ વર્ષ ગાભ ધરવાને અશક્ત થઈ જાય છે, અને ખાટકીને હાય જાય છે. પરિણામે, આઠ દશ વર્ષ ઉપકારી જીવન ગાળવાને બદલે તે માંડ બે વર્ષ દૂઝે છે અને બે જ વાછડાં

આપે છે, જોગાનું એક તો ધણું કરીને કસાઇને વેચાઈ જાય છે આ અત્યાચાર દેશની ઉત્તમ ગાયો હિપર નિરંતર ચાતુ છે ”

કથકતા કોપોરેશને દૂધ વિશે વિચાર કરવા ખાસ સમિતિ નીમી હતી, તેના પ્રમુખ મિ. પેઇન હતા અને સંજોગોમાં પણ યુરોપિયન, અંક મુસલમાન અને એક હિંદુ હતા સમિતિના હેવાઇમાં તેઓ કહે છે: ‘ગવર્નીઓ ખાટકીને ગાય વેચે છે એના ધણા કાગળ છે. એક તો એની ડોડમાં જગ્યા ઓછી હોય છે અને તેમાં અમુક જ સંખ્યાનો સમાવેશ હોય છે એટલી સખ્યા તે ગણે છે, અને ગાય વસુકે કે તગ્ત એને તે ખાટકીને આપે છે અને એને ઠેકાણે ફઝલી ગાય આવે છે ગવર્ની પાસે મૂડી પણ ઓછી હોય છે, એટલે ની ફઝલી ગાય જોઇએ ત્યારે વસુકેશ ગાય તેને વેચી પડે છે એવે જ કાગળે તેને વાછડા રાખવા પોસાતા નથી એટલે એને પણ તે ખાટકીને બળાવે છે. વળી આ દેશની ગાયો બહુ દૂધાળી હોતી નથી અને વાછડા વિના દૂધ દેતી નથી, એટલે ગરલી એને ફકારે છે, જેને પશુભાષે ગાયને વેદના થાય છે એટલું જ નહિ, પણ સદાકાળ નહિ તો બહુ સમય પર્યન્ત એ વાઝણી ચર્ચ જાય છે. એટલે વસુકેશ ગાયને દલી નાખવામાં ગવર્નીને લાજ છે, જો કે બીજી પારિચયિતિમાં જે ગાયો અનેક વાઝર તથા દૂધ આપત તેની આમ કતલ ચર્ચ જવાથી ઓલાદ દિવસે દિવસે જગડતી જાય છે, અને દેશમાં આમે દૂધ ઓછું અને ખરાબ મળે છે એના ઉપર પણ ગભીર અંબર થાય છે. સરસ દોર વર્ષે વર્ષે તહેરોમાં લણાતા જાય છે, અને એવા દોરની પૂરી અછત છે.’

બાદશાહી ગોરસશાહી (ડેરી એક્સ્પર્ટ) મિ. સ્મિથે કલકત્તાની પાંજરાપોળવાળા ઉપર પત્ર લખ્યું હતું, એમાં તે કહે છે:

“ મોટા શહેરોમાં જીવાન ગાયબેંચની કંટાળ થતી અટકાવવી એ ગોરક્ષાનું પહેલું અને સૌથી વધારે આવશ્યક અંગ છે.

“ હેક્લાં પંદર વર્ષમાં આ પ્રમાણે ચાર મોટા શહેરોમાં ૨,૫૦,૦૦૦ જીવાન ગાયબેંચનો વધ થયો. આને અટકાવવા સારું વેપારી રીતે દૂધ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જે જગ્યાએ ગાય આખું જીવન ગાળી શકે ત્યાં દૂધ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ, અને તેને જનપ્રસિદ્ધિ (પેસ્ટાઇઝ) કરી અને ઠાંરીને શહેરોમાં લાવવું જોઈએ, અને સ્વચ્છ ગૃહ કરે ના હામમાં વેચવું જોઈએ.

“ શહેરમાં દૂધ નીપજે તે સારું કથાથી હોય ? ખીજો-ખીચ વસ્તીવાળા ગામીકુંડોમાં સારું અને સ્વચ્છ દૂધ ન થાય એટલું જ નહિ, પણ જ્યાં જમીન ઠાણ જાણે કેટલે કે ઉપરે ચોરસ હોય હોય, આકરા કર હોય અને મજૂરી, ખાદ્ય ખોરાક તથા પાણીનું ખર્ચ ગામડા કરતા જમણું હોય ત્યાં દોગને ગમીને દૂધ ઉત્પન્ન કરીએ તે મોંઘું જ મળે. દયાધર્મી વેપારીઓ આ પ્રશ્ન હાથમાં લે, ગામડામાં સ્વાભાવિક રીતિ વચ્ચે દૂધ ઉત્પન્ન કરે અને મોટા શહેરોમાં તે વેચે તો શહેરના ગવનીને પોસાય નહિ એટલે સોપે બાવે તે દૂધ આપી શકે, અને લાઇન, ટ્રાપ-હેગન, ન્યૂબેર્ક વગેરે શહેરોમાં જન્યુ છે તેમ નહેંગાધા ગવલીઓને કાઢી શકે.

“ આમ થાય તો ગાયની ગણા તો થાય જ, પણ નોંધું તથા સરસ દૂધ મળવાને લીધે માણસની પણ ગણા થાય.

“કલકત્તાની પાંજરાપોળ ૨,૦૦૦ વૃદ્ધ ઢોરને ચોરાં વધારે વર્ષ જીવતાં રાખવામાં ૧,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચે છે. પાંજરાપોળના આશ્રયદાતાઓ દય વર્ષની મદદ જોડેલા રૂપિયાની મૂંઝી સાથે હુઝાસય કાઢે તો તેને લીધે વર્ષે વર્ષે ૨,૦૦૦ જીવન ગાયોની હત્યા અટકે એટલું જ નહિ પણ કલકત્તાના લોકોને સોંધું, ચોક્કું અને સ્વચ્છ દૂધ મળે અને પૈસા કાઢનારને વિશેષમાં સારું બચાવ મળે.”

કલકત્તાનું પાપ

મિ આધસા ટૂવીડ 'કાઉ કોપિંગ ઇન ઇડિયા' નામના ઇંગ્લેન્ડ પ્રસ્તકમાં લખે છે.

“વસૂકેલ ગાયો ખાટકી અથવા ચહેગના વેપારીને કદી ન આપરી જોઈએ, પણ ગામડામાં એવા લોકોને આપરી જોઈએ કે જેને ચારાનું સાધન હોય અને જે ગાયોને સંભાળી શકે એમ હોય

“સારી ગાય સુલભ નથી, અને કોઈ માણસને હાથ આવી જાય તો ગમે તે ભોગે તેણે એને રાખવી જોઈએ બલિષ્ઠતા એ તેને પૂરો બદતો આપશે વળી સારી ગાય ખાટકીને આપરી એ દુખની વાત તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત એમાં દેશને હાનિ છે અને અપમાન છે

“જોઈને સારી ગાય વેચવી હોય તો તેની એણે જાહેરખતર આપવી જોઈએ ખાટકી સામાન્ય રીતે આપે એટલે જ ભાવે તેને વેચાતી ગણનાઝ મળ્યા માદક મળી આવશે, અને એ રીતે ગાય જતી જશે.

“મેં આ વિષે ઘણા લોકો સાથે વાત કરી છે; અને સારી ગાય ખાટકીને નહિ આપવાનું તેમણે વચન આપ્યું છે. પણ થોડાએ જ પોતાનું વચન પાળ્યું છે. ખાટકી બહુ તો ગાયના ૬૦ રૂપિયા આપે, વસૂકેલ ગાયની સાધારણ કિંમત ૩૦-૪૦ રૂપિયા હોય છે. ખાટકી આપે એના કરતા ૧૦ રૂપિયા વધારે આપવા મેં વારંવાર કહ્યું, પણ આ લોકોએ બમણી કિંમત માગી અને જ તે મારી માગણી કરતાં એણે ભાવે ખાટકીને ગાયો આપી દીધી”

એ જ પુસ્તકમાં બીજે સ્થળે મિ. દ્વીડે લેખનું કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાયને બીજી વર્ષ રાખવાથી એક જ વર્ષ રાખના કરતા ત્રણગણો લાભ થાય છે:—

(૧) વસૂકેલ ગાયને વેચી નાખે તો

જમ્મે

ઉધાર

દૂધની ઊપજ (૩૦૦ દિવસ રોજના ૧૨ શેર, રૂપિયાના આઠ શેર લેખે)	માયનું મૂલ્ય રૂ. ૨૪૦
૧૦ માસના વાછડાની કિ	દશ માસનું ખાણુ „ ૨૫૦
ખાટકીને ગાય વેચતા	રૂ. ૪૫૦
	૧૦ માસના વાછડાની કિ „ ૪૦
	કુલ રૂ. ૪૯૦
	૬૦

કુલ આવક રૂ. ૫૫૦; ખર્ચ રૂ. ૪૯૦; નફો રૂ. ૬૦.

(૨) બીજા વેતર લગી ગમે તો

જમ્મે

ઉધાર

દૂધ તથા વાછડાની કિંમત ઉપર પ્રમાણે	માયનું મૂલ્ય તથા ખાણુ ઉપર પ્રમાણે રૂ. ૪૯૦
ગાય પાછી વીઆય તારે એની કિંમત રૂ. ૨૪૦	વસૂકેલ પછી ચાર માસનું ખાણુ રૂ. ૩૨

કુલ આવક રૂા ૭૩૦, ખર્ચ રૂા ૫૨૨, નફો રૂા ૨૦૮
પછી તે કહે છે ‘વ્યવસ્થા સારી હોવી જોઈએ ખાટકીને
ગાય આપવી એ ઠાક રીતે પોસાય નહિ ધણા દુઝાલય
ખેસી જાય છે એનું કાગ્યુ આ છે કે તે વાછડાને મરવા દે
છે, અને ગાયને ટાળી નાખીને ખાટકીને વેચી નાખે છે.
આ હમેશા વ્યવસ્થાને અભાવે ને બધું નોકરીને હાથે રહેવા
દેવાથી બને છે’

અંતે તે લખે છે

“પહેલા ગવની ગાયને સીધી ખાટકીને આપતા, પણ
હવે વેપારીને આપે છે ને વેપારી ખાટકીને આપે છે વેપારી
દૂધથી ગાય ગવલીને વેચે છે, અને એની કિંમતના ભાગ
દાખલ વસૂલેલ ગાયને લઈને ખાટકીને વેચે છે વેપારી
૩૦-૪૦ રૂપિયાની વસૂલેલ ગાય લઈને ખાટકીને ૪૦-૬૦
રૂપિયે આપે છે ગવલી કહેશે કે અમે વાછડા કે ગાય
ખાટકીને દેતા નથી પણ દેશમાં મોકલીએ છીએ આ તદ્દન
ખોગી વાત છે ગાય ફરીને દેશ જોવા પામતી નથી કા
તો ખાટકીવાડે જાય છે ને કાગ્યુન કે સિગાયુર કતલ થવા
જાય છે

“સગરે અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ સારી ગાયની
કતલ અટકાવવી જોઈએ”

લેફ્ટનન્ટ કર્નલ મેંટસને ‘પાયોનિયર’માં ત્રણ વર્ષ
ઉપર લેખ લખ્યો હતો એમાં તે કહે છે: “દૂધ વિષે સ્થિતિ
ખરેખર અત્યંત ગંભીર છે દેશમાં છ કરોડ ગાયબેશ
હશે, પણ એમાં ૧૬૬૭ થોડી માણસને પહેલે એટલું દૂધ
આપે છે ઘણીખરી તો એના બચ્ચાને જોઈએ એટલું દૂધ

માડ દેતી હોય તો. શહેરોમા દૂધની પૂરી અછત રહે છે એ આ વાતનો પૂગનો છે. આજ દુર્દશા છે, પણ બવિધ્યમા એનાથીયે બધા દયા આવવાનો સંભવ છે, એટલે ચિંતા થાય છે.

“૫૬૨ વીસ વર્ષ ઉપર દૂધ સોધું અને પૂરું મળતું. પણ આજ તો એવા હળરો છોકરા હશે, જેના માતાપને એને સાફ દૂધ જોઈએ છે, અને દૂધના ધધામા લેશમાત્ર વ્યવસ્થા હોય તો હીક લાભ ગ્હે એટલો ભાવ આપવાને તૈયાર છે, પણ હીક હીક દૂધેય પામતા નથી. અછત એટલી છે કે એને લીરે પાગવાગ ભેગ થાય છે, જેથી દૂધને દૂધ નામ જ ઘટતું નથી સાથે સાથે ભાવ બેહદ થકી ગયા છે. વધારે અપ હોય ને ઉંચા ભાવ હોય તો છત થી જોઈએ, પણ નથી થઈ, કારણ કે દોર ગિઠેરનારા પ્રદેશોમાથી જોઈએ એટલા દોર મળતા નથી.

“૫૬૨ વીસ વર્ષ ઉપર શહેરો માટે જોઈતા દોર મુખ્યત્વે નિઃશ્વનમ થી મળતા. અમૃતસરમા સાઢીચાલ ગાયો સખ્યાર્થ વેચાતી મળતી, અને હગ્ગિયાણામાથી પણ પુષ્કળ ગાયો સાધાગણ્ય ભાવે આવતી. આ ભેય ઝણુ હવે સૂકાર્થ ગયા છે. સિંધમા હજી ગાયો છે પણ અપજોગી નથી. પરિણામે હવે શહેરોમા ભેય આવવા માટી છે, અને સારી જાતની ભેંસ પણ પૂરી પડતી નથી ૧૬૧૧મા મે રોડવડ, દિરસાર અને રાઝિદકાને આડખેડખેથી ત્રણ માસમા ૧૫૦૦ દરજી ભેંસ સરેગચ ૧૦૦ રૂપિયાને ભાવે વેચાતી લાંબી હતી આજ એટલે જ પ્રધાને ૫૦૦-૬૦૦ માડ મને, અને કિમ્મત એકની ૨૫૦ રૂપિયાથી ૨૦૦ લગી દેતી પડે.

“હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં ઢોરની ખુવારી થાય છે એવી જગતમાં ખીજે કયાય નથી થતી ને એને લીધે રિથિતિ ગંભીર થઈ પડી છે.

“ઢોરની ઉત્પત્તિ બહુ હોય તો આ ખુવારી ન નડે. પણ ઉત્પત્તિ ઓછી છે. ઢોર બિછેરનારા પ્રદેશમાં ઢોર બહુ છે પણ દૂધાળાં ઢોર દિવસે દિવસે ઓછા થતા જાય છે. સરસ ઢોર મોટાં શહેરોમાં જઈને માર્યાં જાય છે. નગણાં ઢોર પાછળ રહે છે, એની નગણા ઓલાદ વધ્યે જાય છે.”

મુખર્ધન પાપ

હવે મુખર્ધમા ઢોરોની કેવી ફર્ફશા છે તે જોઈએ

સર હરોહડ મેંને કરેલું મુખર્ધના તમેલાનું તાદશ વર્ણન આપણે જોઈ ગયા ઇંગ્લેન્ડ તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કરતા મુખર્ધમા બાર તેજ ગણુ મોઢુ દૂધ મળે છે એ પણ જાણ્યુ આવુ મોના મૂલનું દૂધ પાણુ કેવુ હોય છે? આશરે ૧,૪૦૦ નમુનાનું પૃથક્કણ કરતા ડૉ જોષીએ જોયુ કે તેમાથી ૮૦ ટકામા પાણીનો ભેગ છે અને ૯૦ ટકા ઉપરમા કચરો ઇત્યાદિના સૂચક જણાવે છે આવુ બારે દૂધ એક દિવસનું જણુ દીઠ ૩૧ અધોળ વરે છે ઇંગ્લેન્ડમા ૧૦ અધોળ ને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા ૨૦ અધોળ. ૧૮૧૫મા મુખર્ધમા એક દિવસનું ૩,૦૦,૦૦૦ શેર દૂધ ખપતું તે ૧૮૨૨મા ધનીને ૨,૨૮૮૭૦ શેરે આવીને જોણુ પરિણામે મુખર્ધમા જન્મતા બાળકોમાથી અર્ધા ઉપર એક વર્ષની અદર જ મરી જાય છે, અને સાધારણ મરણુ પ્રમાણુ પણ વધારે રહે છે

મદ્રાસ કલકત્તામા ઢોર ઉપર અત્યાચાર ચાલે છે અને એના જમ્યાને મારી નાખે છે એ જ દશા મુખર્ધમા પણ વર્તે છે ડૉ જોષી લખે છે

“મોટા શહેરોમાં વસૂકેલ ઢોરની કતલ થાય છે, એને લીધે કેટલેક અંશે દેશમાં સારા દૂધાળાં ઢોરની સંખ્યા ઘટે છે. મુંબઈમાંની ધણીખરી ગાયભેંશ વસૂકે એટલે કા ખાટકીને વેચાઈ જાય છે અને કા ગામડામાં ચરવા મોકલાય છે. મુંબઈના બીજા વેટરનરી ઇન્સ્પેક્ટરના કહેવા પ્રમાણે વસૂકેલ ઢોરમાંથી ૭૫ ટકાની કતલ થાય છે અને માત્ર ૨૫ ટકા ગામડે મોકલાય છે. ૧૯૧૪-૧૫માં વાદરામાં ૪૪,૧૭૭ ગાય અને ૮,૫૭૪ ભેંશની કતલ થઈ. તેમાં ૩,૦૦૦ ગાય અને બધી ભેંશ મુંબઈના તખેલામાંથી આવેલી હતી, એ જ મુદતમાં કુરલામાં આશરે ૫,૦૦૦ ભેંશની કતલ થઈ, એટલે એક વર્ષમાં મુંબઈમાં એકંદરે આશરે ૧૩,૬૦૦ ભેંશની કતલ થઈ. એવી ગણતરી કરે છે, કે મુંબઈમાં જે ભેંશ છે તે બધામાંથી ૪૦-૪૫ ટકા કતલખાને જાય છે, એટલે દેશમાં દૂધાળા ઢોરની ખેંચ રહે છે.”

૧૯૧૨માં સરકારે મુંબઈ ઇલાકાના ઢોરની જાતો વિષે મિ. હયુલેટકૃત પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે, એમાં તે કહે છે:

“સુરતી ભેંશ દૂઝતી હોય ત્યારે મુંબઈના દૂધવાળા એને સંખ્યાબધ વેચાતી આણે છે, અને વસૂકે એટલે ખાટકીને વેચી નાખે છે. કતલ મુખ્યત્વે ચરખી અને ચામડાની લાલચે થાય છે, અને માસ સૂકવી બિલ્ટોંગ બનાવી તેને બ્રહ્મદેશ ચડાવે છે.”

પૂનાના ખેતીવાડી વિદ્યાલયવાળા ગ્રોફેસર નાઇટ તથા મિ. હોર્ને મુંબઈમાં દૂધના ધંધાની સ્થિતિ વિષે ૧૯૧૩માં લેખ લખ્યો હતો, તેમાં શહેરો વચ્ચે ઢોરને ગળવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે તે આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે:

“કિંમતી ખાતર નકામુ જાય છે ઢોરને લીધે ચારે મળને નથી, અને મળે તોપણ તે દૂરથી આવેલ હોય એટલે તાજે કે હિતકારી ન હોય લીલા ચારાની ખાણ બની ન શકે ઢોરને સૂકુ ઘાસ અને પુકળ અનાજ અપાય, જેનાથી એની તપિયત બગડે વળી ધણોખરો વખત ઢોર બધાયેલ જ રહે, અને જેના ઉપર ઘાસ કે એવું પાયરેલ ન હોય એવા પથર ઉપર એને બેસવું પડે, આથી પણ ઢોર શરીરે સુખી ન રહી શકે ખાણું ખર્ચ બહુ લાગે. બધા નુકસાનમા સર્વોપરિ નુકસાન તો આ થાય છે, કે વસૂકેલ ઢોર તથા નાના બચ્ચા રાખવા પરવડતા નથી, અને એ સર્વે ખાટકીને હાથ જવાને લીધે ઢોરની હિતમ ઓલાદો બરબાદ થતી જાય છે.”

હેલ્લા મુદ્દા વિષે એ જ લેખમા બીજે સ્થળે આ લેખકો કહે છે

“મુબર્ક દલકતા જેવા મોટા શહેરોમા દૂધવાળા તરત વીઆપેલ ગાય કે ભેશ વેચાતી આણે છે, બચ્ચાને ભૂખે કે બીજી રીતે મારી નાખે છે, ખાણ નીકળે એટલું દૂધ આપે ત્યા સુધી એ ઢોરને દોહે છે અને પછી ખાટકીને વેચી નાખે છે. આ પ્રમાણે દૂધાળા ઢોરની સતતિતો અદાલે અંત આવે છે. દેશવચ્ચી મુબર્ક ઢોરને આણવાનું ખર્ચ બહુ લાગે, અને એને નિભાવવાનું ખર્ચ પણ આકરુ, એટલે સરસમા સરસ જે ઢોર મળી શકે એવા જ રાખવા આ લોકોને ખોસાય હમણા હમણા ગાયભેશની સારામા સારી જાતો અત્યંત ઘટી ગઈ છે, તે એટલે સુધી કે છે લા દસ વર્ષમા એનો બાવ ત્રણગણો થઈ ગયો છે.”

આ સ્થિતિમા કગુ શુ, એ પણ લેખકેએ બતાવ્યુ છે.

“મુનઈ જેવા શહેરોની વચ્ચે સાર્વજનિક ઉપયોગના ઢોંગ ગખવાનું કાયદાથી બંધ કરવુ જોઈએ તો પછી દૂધવાળાને દૂર જવુ પડે, બ્યા લીસો ચારો મળે અને તે પણ એટલો સોપો કે વસૂકેલ ઢોરને અને નાના બચ્ચાને પાળના પોસાય. ઘેર ઘેર દૂધ પહોચાડવા સારુ એ લોકોને સહકારી પદ્ધતિ સ્વીકારની પડે, એટલે દૂધ ઉપર અકુશ રાખવાનું કામ સરળ થાય દૂધ કિપન કરવાનું ખર્ચ ઓછુ થાય, પહોચાડનાનું ખર્ચ પણ ઘટે, ઢોંગનું ખર્ચેય ઓછુ લાગે, દૂધ સ્વચ્છ બીપજે અને દેખરેખ સહેલાઈથી રાખી શકાય.”

મોટા શહેરોમા દૂધ પૂરુ પાડવાના ઉપાય વિચારવા મુનઈ સરકારે એક સમિતિ નીમી હતી એનો હેવાલ ૧૯૧૬મા પ્રકટ થયો હતો, એમાથી ઘોડોઠ બાગ નીચે ટાંચો છે —

“મુનઈમા દોઢ પણ એક વખતે ૨૦,૦૦૦ બેશ હોય છે, એનો અર્થ એમ થયો કે વર્ષમા ૩૦,૦૦૦ બેશ મુખ્યત્વે મુજગત કાઠિયાવાડથી મુનઈ આવે છે આ ૩૦,૦૦૦ માથી ૩,૦૦૦ સાધારણ રીતે કાઢી નાખવા જેવી થાય એમ લાગે; પણ વસ્તુતાએ તો આના કગતા બહુ મોટી સંખ્યા કતલખાને જતી જણાય છે ૧૯૧૪ ૧૫મા કુલ ૧૩,૫૦૦ બેશની મુનઈના તમેલામાથી કતલ થઈ. આ ઉપરથી લાગે છે કે મુનઈની પરિસ્થિતિને પરિણામે વર્ષે વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ઉપયોગી બેશ મારી જાય છે

“શહેરના ગવર્નીને બેશનું દૂધ જોઈએ છે, અને પાડુ બીરવુ પોસાય નહિ એટલે પાડુ એને જોઈતું હોતું નથી એટલે એ પાડાને સમાળાને અભાવે મરવા છે છે, અને ડોક

વાગ એને જીવતું બિઝગે નાખી આવે છે આથી દેશને ઉત્તમ ભેટના સખ્યાબધ ખાડાની વર્ષે વર્ષે ખોટ જાય છે ”

નડિયાદની ઇડિયન ડેરી સંસ્થાન કંપનીવાળા મિ રીન્ડ કહે છે

“ દોરની નીકાસ તથા બચ્ચાની કતલ તથા નાશને લીધે ઉંચી જાતના દોગરું સત્યાનાથ નીકળતું જાય છે આ દેશમાં બચ્ચાને એની માને ધાવવા દેવાની રીત છે એટલે દૂધાળુ દોર જાય એની સાથે એનું બચ્ચુ પણ જાય છે બાગ વર્ગ અગાઉ સારી સિધી ગાય ૮૦ રૂપિયે મળતી પરંતુ ચડવાને લીધે સિધી ગાયની અડત થવા મડી છે, એટલે આજ એની સારી ગાય ૧૮૦ રૂપિયા દેતાય મળતી નથી એ જ વખતે દિલ્હીની સારી ભેટ ૧૨૦ રૂપિયામાં આવતી, આજ ૨૦૦ રૂપિયામાં મળે. આ જાતની પણ અડત થતી જાય છે, કેમકે તે કલકત્તા, મુમર્ઈ વગેરે સ્થળે જાય છે, અને ત્યાં દૂધની આગસી જાય એટલે ખાટકાને હાથ જાય છે

“ દોગરો નાથ અટકાવવા માટે સાથ દૂધાળા દોરની કતલની મના થતી જોઈએ, અને વસૂકેલ દોગરે ગામડે પહોંચાડવા સાદુ આમગાડીનું બાકુ બહુ ઓછું રાખવું જોઈએ ”

મિ રિમથ મુજગતી તથા દિલ્હીની ભેટની સંખ્યામણી કરતા લખે છે “ મુજગતી ભેટ મુમર્ઈના દૂધવાળાને એક વાટે કામ દેતી નથી, તે એ કે ખાટકાને વેચતા દિલ્હીની ભેટ જટલું એનું બિપજતું નથી દોર વસૂકતા જ ખાટકાને દર્જ દેવાનું હોય, એટલે દીક દૂધ આપે તેની સાથે ચરીરે ભારે હોય

એવું દોર આ લોકોને જોઈએ, અને દિલ્હીની બેચ ગુજરાતી બેચ કરતા વધારે માસાળી હોય છે.

“ગુજરાતી બેચનો વચ નાણુદ થતો જાય છે એવી વાત સંભળાય છે, પણ આપણે આશા રાખીએ છીએ, કે એક વખતે જે પ્રખ્યાત હતી અને જેની છત્ર હતી એવી સાહીવાલ ગાય હવે લગભગ નાણુદ ચર્ધ ગઈ છે, એવું બવિધ્ય ગુજરાતી બેચનું પણ ન થાય એની સરકાર સભાજી ગમશે.”

૧૯૧૯માં મુંબઈના દૂધાળા દોરના તબેલા વિષે ડૉ મેને હેવાલ લખ્યો હતો એમાં તે કહે છે :

“મુંબઈ જેવા શહેરવચ્ચે રખાતા દોર વસુકે એટલે કતલ થઈ જાય છે. એવા જ સરસ દોર નિયમિત અને સખ્યાબંધ જીજરતા ગેડતા હોય તો તો જાણે ઠીક, અને બવિધ્યમાં દૂધ પૂરું પડવા વિષે ચિંતા ન રહે પણ ખપજોગા દોર જીજરતા નથી, એટલે સારા દોર મળવા વધારે વધારે કઠણ, અને મોવા થતા જાય છે, એટલે દૂધનો ભાવ અનશ્ય ચડ્યા જ કરશે.”

૧૯૨૦ માં મર પુરષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસે મુંબઈની ધારા-સભામાં એક ઠરાવ મંજૂર કરાવ્યો હતો, કે દેશના દોરની તપાસ કરવા અને કતલ તથા નીકાસ ઉપર આકુશ વિચારવા સરકારે એક સમિતિ નીમવી આ ઠરાવ સભા આગળ મૂકતા તેમણે કહ્યું

“મુંબઈની કોર્પોરેશનને મે આ સબધમાં કાગળ લખ્યો હતો, અને મ્યુનિસિપલ કમિશનરે કરેલ હેવાલ ઉપરથી જણાયું કે એક મુંબઈ શહેરમાં જ ૧૦,૦૦૦ ઉપયોગી બેંચ વર્ષે વર્ષે મારી જાય છે. આનો ઉપાય કવવાનું કામ સરકારનું છે કે પ્રજાનું એ પ્રપચમાં આપણે નહિ પડીએ.

પણ પ્રજા આગળ આવીને આ કતલ ન અટકાવે, તો સરકારે અવશ્ય એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, જેથી આ દૂધાળા દોર કતલખાને ન જવા પામે અને વસૂલેલ દોરનો નીકાલ કરવાની ખીજ કોઈ રીત દૂધવાળાએ યોજવી પડે”

૧૮૨૪માં મિ કોઠાવાળા લખે છે.

“૧૮૨૨માં વાઢગામાં ૧૧૫૩૬ બેશની અને લગભગ એટલી જ બેશની કુલમાં કતલ ચર્ષ આ બધા દોર મુમકના તબેલામાંથી આવ્યા, અને તેમાંના ઘણાખરા ખીજ ત્રીજા વેતગના એટલે બરજીવાનીમાં હતા”

આપણા છે તા સાક્ષી મુમકના મ્યુનિસિપલ કમિશનર મિ કોટન છે, એણે તા ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૨૪ને દિવસે કોર્પોરેશનને પત્ર લખતા કહ્યું

“મુમકમાં આજ દૂધ મોઘુ મગે છે અને બવિખ્યામાં આથીયે મોઘુ મગવાનું જોખમ છે, એનું એક જ દારણ છે ને તે એ કે દોરને શહેર વચ્ચે ગખવામાં આવે છે દૂધની મોઘવારીના મુખ્ય બે કારણ છે—(૧) દોરના ખાણનું ખર્ચ બહુ લાગે છે, અને (૨) દોરની મૂળ દિશ્મતમાં ભારે ઘટ આવે છે.

“(૧) દોર કૃત્રિમ દશામાં રહે છે, એટલે એને દૂઝતું રાખવા સાડુ ભારે મોઘુ ખાણ દેવું પડે છે સ્વાભાવિક દશામાં દોર રહે તો આવું ખાણ ન આવતું પડે વળી ચારા ભજે તમાથી ઘણે દૂર શહેરમાં આણવો પડે, એટલે દૂરથી આણવાનું ખર્ચ લાગે, તે ઉપરાંત મુમક જેવા શહેરમાં ચારા સમરવાનું ખર્ચ પણ આડું લાગે, આથી ખાણનું ખર્ચ વધી જાય છે

" (૧) કરતાં વધારે મહત્વનું કારણ આ છે, કે (૨) ઢોરની મૂળ કિંમતમા ભારે ઘટ આવે છે. આપુ પદ્ધતિમા ઢોર વસૂકે એટલે એને ખાટકીને વેચ્યા વિના દૂધવાળાને ખીજે કાઢ ઉપાય હોતો નથી. આ પ્રમાણે કિંમત ઊપજતે તેની તથા મૂળ કિંમતની વચ્ચે બહુ ફેર હોય છે, અને આ ફેર દૂધના ભાવમાથી કાઢવો પડે છે. ઢોર સ્વાભાવિક સ્થિતિમા ગદ્દે અને પાછા ફરે તથા પૂરું આયુષ્ય ભોગવે તો આ આકૃતથી આપણે બચીએ. હમણા હમણા મુંબઈ આવતા ઢોરની મૂળ કિંમત ખૂબ વધી ગઈ છે, પણ વસૂકેલ ઢોરની ઊપજતી કિંમતમા પ્રમાણમા વધારો થયો નથી. દૂધની મોલ્લવારીનું આ એક વિશેષ કારણ છે, અને શહેરમાથી તળેલા તલ્લન કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન નહિ થાય તો દૂધનો ભાવ ચડવાનું જોખમ માથે ઝમૂમનું રહેશે.

" આ તો મુંબઈની સ્થાનિક વાત થઈ. પણ મુંબઈ આવતા ઉપયોગી ઢોરની અકાળે કતલ થવાને લીધે દેશનું સ્વાભાવિક ધન નિરતર તણાતુ જાય છે. શહેરમા તળેલા ન હોય તો એકે ઉપયોગી ઢોરની કતલ કવચિત્ જ થાય "

સરકારની કુદૃષ્ટિ

પશુપધના નિવારણના ઉપર અહીં લગી છૂટક છૂટક વિચાર્યા છે તેને એકત્ર કરીને આ લેખમાળા સરકારી લેવી રીત છે, પણ તે પહેલા સરકારી રાજનીતિએ આપણા પશુપધના નાશમા જે બાજ બજવ્યો છે તે સદજ જોતા જઈએ.

પ્રાચીન સમયમા અને મુસલમાની રાજ્યમા પણ ગોચર પુષ્કળ હતું, અને જમણેમા દોર છૂટથી ચરી ચકતા હતા, એટલે દોરને પાળવાનું ખર્ચ લગભગ નહિ જેવું આવતું. પણ સરકારની ગોચર ઉપર કુદૃષ્ટિ થઈ. દોરનો પક્ષ કોણ છે ? કદાચિત કોઈ છે તો એનું સાબળે કોણ ? સરકાર જમીન મહેસુલને લેખે ગોચર ખેડાવી નાખ્યા, ને કચાકે કચાકે પાદરી વગેરેને અર્પણ કર્યાં.

ડિગ્રી લખે છે :

“ ગુજરાતમા મુક્તિદેશવાગને ખેતીને અર્થે જમીન જોઈતી હતી, તેમને અત્યંત અનુકૂળ પડે એવી ૫૬૦ એકર

જમીન ગોતતા જડી આવી. પણ ત્યાં મોટે બાગે ગોચર હતું અને અનાદિકાળથી ધાસ જ લિગતું. એ જમીનના કટકા થાય અથવા એ હરાઈ જાય તો ખેડૂતના મોટા ગામને પીડા થાય. ખેડૂતોએ રાવ આધી, પણ એ લોકોને શ્રમ નિરર્થક હતો. પાદરી તો લોકોને સાચત જીવનનું સાણું કરવા આવ્યા હતા, પણી લલે ને, પાદરી દિવ્ય વસ્તુઓ ભેળી પાર્થિવ વસ્તુ પણ હાથ કરે અને પરિણામે, તેમની મર્ત્યલોકની જગ્યા પૂરી થઈ જાય. સરકારે મહાપ્રયત્ને કુલ્લડ થતું રોક્યું. જે માણસે મને આ વાત કહી અને મેં કહ્યું, ‘લોકોએ તોફાન કરવું જોઈતું હતું.’ તેણે ઉત્તર વાળ્યો, ‘દેશય; એક વેળા તેઓ ધીંગાણું કરવાની અણી ઉપર જ હતા.’”

આમ ગોચર દબાતું જવાને લીધે, આજ દેશમાં ગોચરનું પ્રમાણ ખીમ કાંઈ પણ દેશ કરતા ઓછું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૬ એકર જમીને ૧ એકર ગોચર, જર્મનીમાં તથા જપાનમાં ૬:૧ અને ઇંગ્લંડ તથા ન્યુ ઝીલંડમાં ૩:૧ છે, પણ આપણે અહીં ૨૭:૧ છે. વળી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ઢોર દીઠ સરેરાશ ૧૨ એકર, ન્યુ ઝીલંડમાં ૮ એકર, જપાનમાં ૬.૭ એકર, ઇંગ્લંડમાં ૩.૫ એકર ગોચર છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર .૭૮ એકર છે. પણી ઢોરની દુર્દશા થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ. સર વિલ્યમ હંટર લખે છે:

“કાંઈક હવા તથા જમીનની પ્રતિકૂળતાને લીધે, કાંઈક ગોચરને અભાવે, અને કાંઈક ઉત્પત્તિ વિષયે બેદરકારીને લીધે ઢોરની દશા અત્યંત મોળી છે. ખેતી વધે છે તેમ ગોચર ઘટે છે, અને ગિચારાં ઢોરને દિવસે દિવસે વધારે વધારે વિપમકાળ આવતો જાય છે.”

વળી સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના સલાહકાર કહે છે :

“ઢોઝ જિઢેરના માટે ગોચર તદ્દન આવશ્યક છે ગોચરથી પગ તથા માસપેશી મજબુત થાય છે, અને શરીરનો પૂરો વિકાસ થાય છે કોડમા ખાણુ દીધે ઢોઝ વામનરૂપ, વાઠા પગવાળા અને દૂનળા થાય છે. નાના બચ્ચા પણ મા સાથે ફરતા ફરે એટલે એની વધારે સંભાળ લેવાય છે ”

કોઠ કહે કે વસ્તી વધે તેમ ગોચર જમીન ખેડાવાની જ પણ નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાય છે, કે ખેતીનું ક્ષેત્રફળ વધે છે પણ તેની સાથે સાથે સરેરાશ પાક ઓછો ઉતરે છે.

મુબઈ

વર્ષ	૧૮૧૦-૧૧	૧૯૧૩-૧૪
ખેડેલ જમીન એકર	૩૦,૭૪૨,૦૦૦	૩૦,૮૪૫,૦૦૦
એકરે પાક શેર	૫૪૦	૫૦૧

બંગાળા

વર્ષ	૧૯૦૨-૦૪	૧૯૦૪-૦૫
ખેડેલ જમીન એકર	૫૯,૩૧૪,૦૦૦	૬૧,૩૦૪,૦૦૦
કુલ પાક ટન	૨૬,૩૭૭,૧૮૭	૨૪,૬૭૬,૪૩૯

વાયબ્બ સીમા પ્રાન્ત

વર્ષ	૧૯૦૩-૦૪	૧૯૦૭-૦૮
ખેડેલ જમીન એકર	૨,૪૬૬,૨૨૦	૨,૬૫૭,૮૦૬
એકર દીઠ પાક શેર	૬૫૮	૫૬૬

સરકારની જ મલ નીતિથી પણ એટલું જ નુકસાન થયું છે ડિગ્રી કહે છે

“૧૮૯૮ મા જ મલની લિખજ ૧,૨૩૬,૯૧૨ પાર્કડ થઇ, તેમાથી જ મલ સંભાળવામા અર્ધા ઉપગત ખર્ચ થયું લોકોને

ગોચર તથા બળતણની કેટલી ખોટ ગઈ એ બગવાન જાણે ખેડૂતના જૂના અધિકારનો બદલો આપવા સરકાર જેસે તે બહુ પૈસા દેવા પડે.”

સર વિલ્યમ હટર કહે છે :

“ખેતી સુધારવામાં પ્રથમ અતગચ આ છે કે ઢોર ઘોડા છે અને નમળા છે .

“ખીજો અતગચ આ, કે ખાતર નથી વધારે ઢોર હોય તો વધારે ખાતર થાય, અને લાકડાને અમાલે લોકો છાણા બાળે છે આ સ્થિતિમાં ખેતી એટલે અજ નીપજાવણુ એમ નહિ પણ માત્ર ભૂમિનો રસકસ છુટવો એટલુ જ છે”

અધુરામાં પૂરુ, સરકારના ખેતીવાડી તથા પશુવૈદ્યના ખાતાઓએ ગાયની દૂધ બિપજાનવાની શક્તિને બોગે માત્ર બળદની વહનશક્તિ વધાવવા ઉપર લક્ષ રાખીને ગાયનુ નખોદ કાઢી નાખ્યુ એટલે હવે દૂધને અર્થે ગાયને કોઈ ગખતું નથી પગિણાએ બળદ સારુ ગાય, અને દૂધ સાદુ બે શ રાખવી પડે છે, એટલુ એકનુ કામ કરવા બે ઢોર પાળવા પડે છે, અને એક છેડે ગાયનો તથા બીજે છેડે પાડાનો મરો થાય છે મિં વિલ્યમ સ્મિથ કહે છે

“હું હિંદુસ્તાનમાં ૧૯૧૧ વર્ષથી છુ તે દરમ્યાન પંજાબ, સયુક્તપ્રાત, મધ્યપ્રાત, સિંધ, મુજાઇ તથા મદ્રાસપ્રાતમાં ઢોર બિઠેરવાના ધધા સાથે મારે નિમ્નનો સંબંધ રહ્યો છે, અને મારો વિચારપૂર્વક અભિપ્રાય છે, કે માગ આવ્યા પછી ઢોરની અવનતિ થઈ છે, અથવા વધારે ચોક્કસ એમ કહું, કે ૧૯ વર્ષ પૂર્વે જેવા સાગ માયબળદ મળતા તેવા સારા આજ ગમે તે બાવ દેતા પણ ઠીક સખ્યામાં મળતા નથી.

“ સરકારી ખુંટમાંથી દૂધોત્પાદક શક્તિ બાણી કરીને કાઢી નાખવામાં આવવાને લીધે, અને મા જલ્દી દૂધાળી હોય તો તેથી એના વાછડા સારા બળદ નીવડે નહિ એવું સરકારી ખાતાઓએ નિરંતર શીખવ્યા કર્યું એને લીધે, ઢોરને જોડણું તુકસાન થયું છે એટલું ખીજ શેનાયીએ નથી ચયું, કારણ આને લીધે આખા ઉછોગના મૂળ ઉપર કુહાડો પડ્યો છે.

“ દૂધ અને વહનશક્તિ બેયનો સાથે સાથે વિકાસ કરવો જોઈએ. એક વિના ખીજું અસંભવિત છે, અને બેય કદી વિખૂટાં પડતા નથી. ”

ઉપસંહાર

છેત્રી પણ આત્મ મહત્વની વાત આ વિચારવાની છે, કે ઉપર ચિત્રેલી દુર્દશાથી કેમ કરીને છૂટાય ?

આવશ્યકમાય પગમ આવશ્યક આ છે, કે આજની અશૂતપૂર્વ ભયાનક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળી શકાય એને અર્થે આપણી ગોશાળા, પાનગણેણ વગેરે જીવદયાની સરથાઓની સમયને અનુસરતી પુનર્ધટના કરવી જોઈએ. પાચ પચવીશ ખોડા દોરને વીસામે આપ્યો, અથવા બે પાચ રોગી દોગના ઉપચાર કર્યા એટલેથી સતોષ માનીને બેસીએ એ ઠામ નહિ આવે, કારણ જેટલા દોગને એના ધણી નકામા કરીને કાઢી નાખે એ સઘળાને પ્રજ્ઞના દાનને આધારે નિભાવી શકીએ એવી આજ સ્થિતિ નથી ગ્હી હવે તો ધર્માદા સરથાની આવક વધારવાના બીજા સાધન ગોતવા પડશે.

પ્રથમ તો, દોર તન્દુસ્ત અને જીવાન હોય ત્યારે તે જ નફો આપે તે બધો નફો આપણે સંઘવે. અને દોરને

અર્થે સામ્યવેળા જોઈએ, અને એ નફો ઢોરને વૃદ્ધાવસ્થામાં, રોગી દશામાં અને અકસ્માતને પ્રસંગે નિભાવવામાં વાપરવો જોઈએ.

આનો અર્થ એમ, કે એકેએક ગોરાળા કે પાગરાપોળ, જ્યાં તે રચવાયેલ હોય ત્યાં બધા લોકોને દૂધ, ઘી વગેરે પૂરું પાડવાનું દામ માથે લ્યે એટલે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં ઝાઝા કે થોડા દૂધાળા ઢોર ગોરાળા ગણે જેટલા ઢોર દૂધતા હોય એટલા શહેરને પડખે રાખે વસુકેલ તથા અશક્ત ઢોર જ્યાં એને પાળવાનું અર્થ નહિ જેવું આવે એવા ગામડામાં કે વીડીમાં રાખે.

ઢોરની ઓલાદ પ્રત્યે ધ્યાન ન લ્યું એ ઢોરની ખરાબીનું એક કારણ છે, એટલે ગોરાળા જે સગસ ખુટ નાખે તેનો હુપયોગ આજુબાજુના લોકોને પણ કરવા છે. અમેરિકાના ઉત્તમ ઢોર વર્ષે વીસથી ત્રીસ હજાર શેર દૂધ આપે છે, ત્યાં આપણા ઢોર બહુ તો પાંચથી સાત હજાર શેર આપે છે. ઓલાદ વિશે ધ્યાન રહે અને જરાજગ ખાણ તથા બગદાસ હોય તો આ બેપજ બેવડી ત્રેવડી સદજ ન થઈ શકે. આકેલ ખુટિયા (ગમડા આખના) ધણા તો નમાલા હાય છે, એને ગોરાળા સબાળા લઈને ખડતા અટકાવે બાહ્યજાતે આપવાની સોપારી જેમ ખોરી આવે, અને જેમ વિરાદમાં થોડો થોડો લાજુમાં દેવાની ખારેક હસડી લઈ આવે, તેમ લીધે પ ખાતીને (જ્યોત્સર્ગ કરીને) પુખ્ત કર્યો લેવાને ઉત્સુક માણસો જેવા તેવા વાજાને ધોઈ મૂકે છે, એને સમજાવવું કે એમાં પુદા નહિ પણ કેવળ પાપ છે. લીધે તો તે ન પગખાયે, કે જે માણસ જાતિવત અને સગસ વાજડો પસંદ કરે અને

લીલ પદણાવતી વેળા એને ઊછેરવા તથા મરણ પર્વન્ત પાળવા નેટલા પૈસા પચને સોપે.

ખીલું, ગોશાળા અથવા પાગરાપોળમા ઢાર મરે એને તે પૂરેપૂરે ઉપયોગ કરી લ્યે, અને એક એક મરેલ ઢોગના ઉપયોગથી ને પૈસા ઊપજે તે વડે એક એક જીવતા ઢોરને કતલથી બચાવે ખીજ લોકોના ઢોર મરે એને પણ મેળવી લેવાને પ્રયત્ન ગોશાળા કરે એકેએક ગોશાળામા કુશળ ચમાર ગ્રહે તે ચામડા સભાળે, ચામડા મધ્યસ્થ ચર્માલપમા કમાવાય ને એના જોડા વગેરે બનાવાય, જેથી કરીને આજ કતલ કરેલા ઢોગના ચામડાના જોડા પહેરીને આપણે કતલને ઉત્તેજન આપીએ છીએ, એ ઘોગ પાપથી બચીએ એ જ પ્રમાણે શીંગડા તથા હાડકાના ગૃહ ઉદ્યોગ ચમાર લોકોમા ફાખલ કેમય. ચરખી કાપડની મિલને અપાય, જેથી તે ખાટકી પામેથી ચરખી લેતી આજસી જાય.

આ પ્રમાણે આપણી જીવદમાની સંસ્થાઓને પુનરુદ્ધાર ન થાય અને એના કાર્યક્રમ સમયને અનુસરતો ન થાય, તે ગોગ્તા, જીવ્ય આકાશકુમુદવત છે

શુભ પ્રવૃત્તિ

શ્રી ધાટકૂપર સાર્વજનિક જીવદયા ખાતાએ ૫૫૦ સરસ દૂધથી દોર વેચાતા લઈને રાખવાનો તથા પ્રજાને દૂધ પૂરું પાડવાનો નિશ્ચય કરીને બીજી જીવદયાની સરસાઓને ઉત્તમ દાખનો આપ્યો છે તેનો એને ધન્યવાદ થટે છે. મુખર્ષ કલકતામાં દૂધનો ધંધો હા તો નિર્ધનના ને હા લોભીના હાથમાં છે

શુભુક્ષિત કિં ન કરોતિ પાપમ્ ।

ક્ષીણા નરા નિષ્કરુણા મયન્તિ ॥

અને લોભમૂલનિ પપ્પાનિ । એટલે આ લોકોમાં દયા સ્વાધી હોય । બચ્ચાને તો મુખર્ષ આવતાની સાથે જ તે ભારી નાખે છે, અને દોર વસૂકે એટલે એને પણ ખાટકીને બગાડે છે આ પ્રમાણે દેસના જાતિવત ઢોંગનો ધાણ નીકળ્યે જ જાય ॥ આ બચાનક વસ્તુસ્થિતિનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે જીવદયાની સરસાઓ દૂધનો ધંધો હાથ દરીને એને દયામય દરી થકે. ધાટકૂપર જીવદયા ખાતું દોરની ઓવાદ મુધારીને એનું દૂધ ઉત્તરોત્તર વધારે, અને ઢોંગ લુચાનીમાં નહીં આપે એમાંથી એનું ઘડપણ પગા જઈ શકે એમ પ્રમાણિત તથા કમ્પસરિયા વહીવટદાર સિદ્ધ કરી આપે એવી આપણે આશા રાખીએ.

૧૫

પાડાનો પક્ષ

ભારત તો કર્મભૂમિ છે, ખીજા દેશમાત્ર ભોગભૂમિ છે; માણસમાત્રે ભારતી સન્વતિ પાસેથી ધર્મ શીખવાનો છે; આવી આવી કષ્ટક બહાર્ષિ આપણે ટાટે પહોંરે હાકીએ છીએ. છતાં પણ ભૂતદયા વિપત્રે આપણે બહુ જ પડાત છીએ. વાસ્તવિક રીતે પશુઓને ગુલામ બનાવવાનો અને તેમની પાસેથી દૂધ તથા કામ લેવાનો માણસને લેશમાત્ર અધિકાર નથી અને ગોરક્ષાના સંપૂર્ણ આદર્શને પામવું હોય તો માણસે કેવળ દૂધાહારી બનીને અનાજ તથા દૂધનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે, અથવા એક દૂધનો, કેમકે માણસ કદાચ ઢોરની સહાયતા વિના ધાન્ય પકવી શકે પણ એવું તો સત્યયુગ બેસે ત્યારે બને; તરત તો જે પશુઓને આપણે પાળ્યા (?) છે એના ઉપર ત્રાસ ન પર્તો એટલું આપણે સંભાળી શકીએ તોય બહુ કર્યું ગણાય. આ દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમા નોખી નોખી જાતના ઢોરના આકડાનો આપણે અહીં વિચાર કરીએ:

૧૯૨૨-૨૩ના આકાશ નીચે પ્રમાણે છે

ખુટ	{	૫૭,૦૫,૦૦૦
બળદ	{	૪,૩૬,૨૧,૦૦૦
ગાય		૩,૭૧,૮૮,૦૦૦
વાહડા		૩,૦૭,૪૦,૦૦૦
પાડા		૫૪,૧૨,૦૦૦
બેસ		૧,૩૫,૩૮,૦૦૦
પાડા		૧,૦૦,૧૫,૦૦૦
		<hr/>
		૧૪,૬૨,૨૦,૦૦૦

(૧) ખુટબળદના તથા ગાયના, અને (૨) પાડાના તથા બેસના આકાશ વચ્ચે બહુ અંતર છે, તે ઉપસા કોદામા સહજ જણાઈ આવે છે સામાન્ય રીતે જેટલી વાહડી એટલા જ વાહડા અને જેટલી પાડી એટલા જ પાડા જન્મે એટલે આ અતગ્નો અર્થ એમ થયો કે ૧,૨૧,૦૦,૦૦૦ ઉપર ગાય તથા ૮૧૦૦,૦૦૦ ઉપર પાડાને આપણે ભૂખે અથવા બીજી રીતે મારી નાખ્યા આજ આપણું કાર્યક્ષેત્ર શું છે એ આ આકાશ ઉપરથી તરત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે

ગાયની ઓલાદ સુધારીએ તથા એને દીક ખાણ આપીએ તેથી કરીને એના દૂધ માખણ વધે એટલે ગાયની ક્ષા સહજ જ થઈ જાય પાડાની કારણાઈ વિશેષ છે ખરી રીતે તો બેસને માખણ પાગલી જ નહોતી લેતી, કાગળ જેમ ગાયના પુત્ર પાસેથી આપણે કામ લઈ સડીએ છીએ અને આ કગલાવ તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે, એવી પાડાની સ્થિતિ નથી પાડો સ્વભાવે જડ ગ્લો, એને પાણી બહુ ભાવે, અને એ તાપ ન ખામી સહે એટલે અત્યંત બેજવાળા પ્રદેશ વિના બીજે ખેતીમાં એ કામ ન આવે તેવીને પાડાનો બોમ ધગ્યા મદ્યા તે ચખ્ખુ આ જ કા બે.

પાડો ઉપયોગી લાગ્યો હોત તો સ્વપ્નેય એનો ભોગ ન આવત. કહેવત છે કે ધર્મની ગાયના દાંત ન જોવા, કેમકે દાંતવાળી હોય તો તો એનું દાંત જ રોના કરે? મહાવીરસ્વામીના સમયમા રાજગૃહી નગરીમા એક ખાટકી હતો. તે એક દિવસમા ૫૦૦ પાડાનો વધ કરતો એવો જૈનસાહિત્યમા ઉલ્લેખ છે. ખોડાજી મહારાજ નામે એક જૈન સાધુ શ્રાવિકાએને ઉદ્દેશીને લખેલા ચાળખામા કહે છે:

‘પાડી વાછડીએને દૂધ પીવરાવો, પાડાને વાછડાને વારી.’

બેશના દૂધના રસિયા બેશના દૂધને ઠેકાણે ગાયનું દૂધ વાપરે એ ઇષ્ટ છે અને એમ ન કરે ત્યાં લગી તેમનું કર્તવ્ય છે કે પ્રથમ પાડાને જોગવે અને પછી પારેવાને ચણુ નાખવાનો અથવા છીડીઆરા પૂરવાનો વિચાર કરે. રાવણને વિષયે કહે છે, કે ચમરાજી પોતાના પાડા ઉપર પખાલ નાખીને એને ઘેર પાણી ભરતા ભગવાન હેમચંદ્ર આચાર્યે ત્રિપશ્ચિસલાકાપુરુષચરિત્રમા વણુજ્જરાના સંધનું વણું ન કર્યું છે તેના અગમા આકાશથી પૃથ્વી ઉપર જિતરી આવેલ મેઘ જાણે કેમ ન હોય એવા પાણી વહેતા તથા લોકોની તરફ છીપાવતા પાડાની પણ નોંધ કરી છે.

મહાકવ્યા મહાસ્કન્ધા મહિષાસ્તોત્રચરિત્ર ।

મહીપ્રાપ્તા શ્વામ્મોદા જનાના ચિચ્છિદુસ્તૃપામ્ ॥

પુરુષચરિત્ર । ૧-૧-૭૦ ॥

પાણી આણુવાનું કામ પાડાને સૌથી વધારે અનુકૂળ છે. ઘાણીમા તે ચાલે છે, અને લક્ષ્મીદાસભાષ્ટની ઇષ્ટદેવતા પીંજણ પણુ તેની પાસેથી કામ લઈ શકે એમ તે કહે છે. આવા બીજાં કામ ગોલી દાઢવા એ દયાધર્મીનું કર્તવ્ય છે,

પાડાની અવસ્થા

માણસે ભેંસને પાળી, એને પાડા થાય તથા પાડાને ક્યાં કામે લગાડવા તે માણસને મૂઝે નહિ, અને નિત્ય બીડીને પાડો ખાવાનું તે માટે જ. એટલે માણસે એનો નાશ કરવાના વિવિધ ઉપાય યોજવા માડયા, અને વાર્તામા વરૂને ઘેરાના બચ્ચાને મારવું હતું એટલે તે બંને માળ દીધી, તે નહિ તે તરરા બાપે દીધી એમ બહાના કરડયા, એમ માણસે પણ કલ્પનાના ધોડા દોડાવ્યા. પાડો નકામો છે એટલે દેવીને ભોગ પાડાનો ધગવશે એમ નષ્ટી કર્યું, અને પછી દેવીએ હલોલા અમુરને મદિપામુર નામ આપ્યું. મરાઠીમા માય, ભેંસ અને બગદને શુભ ઉપમા આપી અને પાડાને પાપી મણાવ્યો.

શય ગાયત્રી । મદિયો સાવિત્રી ।

ચંદ્ર પ્રાદ્યજ । રેદા વાપી ॥

અને એવી એક વાત પણ જોડી દાદી, કે કશિજીમાં એકેએક ગામડાની કદદેવતા લક્ષ્મી છે, તે પૂર્વજન્મે સાધુજનના

હતી અને એના બાપે એને એક તરણુ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી. પાછળથી બાઈના જાણવામાં આવ્યું, કે એનો વર તો અંત્યજ છે, કોઈ બ્રાહ્મણના ઘર આગળ વાળતાં વાળતાં વેદમંત્ર સાંભળી લઈને એણે કંઈક કરી લીધા છે અને એમ કરીને એ બ્રાહ્મણમાં ખર્ચો છે. બાઈને બહુ ખોટું લાગ્યું, અને તરત પિતા પાસે જઈને એને પૂછ્યું, કે માટીનો ઘડો અમડાય તે કેમ કરીને શુદ્ધ થાય ? બાઈના પ્રશ્નનું રહસ્ય સમજ્યા વિના બ્રાહ્મણે તો વ્યવસ્થા આપી દીધી કે બ્રહ્મ થયેલું માટલું અગ્નિ વડે જ શુદ્ધ થઈ શકે. બાઈ ઘેર આવી, ને અગ્નિ પ્રકટાવીને બળા મૂકી. આ સતને પ્રતાપે બાઈ બીજે ભવે લક્ષ્મી થઈ, ને એને છળનાર અંત્યજને બીજે ભવે પાડાનો અવતાર આવ્યો. એટલે વર્ષે વર્ષે લક્ષ્મીને પાડાનું નિવેદન ધરાય છે !

જગદને ખસી કરવા વિષયે

આપણા લોકોમાં એક ખોળી સમજણ છે, કે ધરતી ગાયને વાછડા ચાપ એને ખસી કંવામાં પાપ છે, પણ ભગવાદ અથવા વાધરી પામેથી તૈવાર દાદો (ખસી કરેલ જગદ) વેચાતો આણવામાં ને એને વાવગવામાં ચાપ નથી. હું પોતે પશુવધ કરતો નથી, તૈમાર માસ વેચાતું આણુ છું એટલે મને પશુ માર્યાનું પાપ ન લાગે એમ વાદ દોષ માસાદારી કરે એના જેવી આ વાત છે માસ, મુંવાળા જોડા છં ના માદક પડ્યા છે, એટલે જ પશુવધ ચાપ છે, અને એવા માદક ન હોય તો પશુવધ બીજો દિવસે જ થઈ જાય, એટલે પશુવધનું પાપ પણખરૂ માસ, મુરાગા જોડા છં ના માદકોને બાગે આવે છે તે જ પ્રમાણે લોકોને અશન જગદ ઠીક પડતા નથી અને હદા જોઈએ છે, એટલે જ બ વાદ વાધરી જગદને ખસી કરે છે, અને હદનો માદક ન મળે તો જગદને ખસી કરવાનું બીજો દિવસે જ થાય એટલે જગદને ખસી કરવાનું પાપ હદના મદકને બાગે આવે છે. પછી બને ને એ આપણે કાંઈ ચોક્કસ ક્યું છે, કરે એ બરે, એવા એવા વિચાર કરીને પોતાના મનને મનાવે

એટલે સીધો માણસ એમથી એક માર્ગ લ્યે. જો બળદને ખસી કરવામાં પાપ છે એમ માને અને એ પાપના ભાગી થવાની ઇચ્છા ન જ હોય તો ખેતીમાં ખુટિયા જ વાપરે, ઢાઢાને ન સંધરે. અને ખસી કરવામાં પાપ તો છે પણ એ અનિવાર્ય છે એમ સમજે તો ઘર આગળ વાછડાને ખસી કરવામાં ખોટો સંકાય ન રાખે. ગાયની આજ ને દુર્દશા છે એ મોટે ભાગે આ ખોટા સંકાયના પરિણામરૂપ છે એમ કહી શકાય. લોડો ખેતીમાં ઢાઢા વાપરે, અને ઘરની ગાયના વાછડાને ખસી કરે નહિ એટલે ઘરની ગાયના બળદ તેમને કામ આવે નહિ અને ઢાઢા વેચાતા લેવા પડે, આને લીધે લોડો ગાયને રાખતા જ આળસી ગયા છે, તે એટલે સુધી કે ગામડામાં ઘેર ઘેર ભેંશ હોય તેમાં એકાદ માણસ ગાય રાખે તો ગામનો ગોવાળ એ ગાયને ચારવાની જ ના પાડે એમ સાબળ્યું છે.

માણસ ખુટિયા વાપરે કે ગોધલા, પણ એ બધા એણે ઘેર ગાય રાખીને જ તૈયાર કરવા જોઈએ. ગાય ન રાખે એટલે દૂધ સાકું ભેંશ રાખવી પડે ને બળદ મોઢે બાવે વેચાતા લેવા પડે, અને આમાં ખર્ચનો તથા પાપનો બેયનો બમણુબેપો થાય. ઘેર રાખેલી ગાય પાસેથી ચાર ચાર વર્ષે બળદની એક એક જોડી મળતી રહે તેમાં બળદ કેટલા સોધા પડે એ દેખીતું છે. ભેંશ રાખે એટલે બળ્બે વર્ષે એક એક પાડાને મારવાનું પાપ લાગે, તે ઉપરાંત ગાયને શક્તિ છતાં ન રાખવાનું મહાપાપ લાગે. કારણ આજ ગાયમાતા અવશ્ય કહે છે, કે જે મારા પક્ષમાં નથી તે મારાથી વિરુદ્ધ છે.

ગોરક્ષાનો રાજમાર્ગ

(૧)

આપણા દેશમાં ગાય ખાટડીને હાથ જાય છે એનું મુખ્ય કારણ આ છે, કે માણસને ગાય ગંજવી પરવાતી નથી. સોડો એવા કંગાલ ઘર્ષનવા છે કે પેટના હોડરાને થ ફડી રીતે પાળાપોષી શકતા નથી; એવી સ્થિતિમાં નહામાં દોગને માણસ પાતે એવી આશા દુગાસા છે. એટલે ગાયને જ્યાંજ્યાંને ઉત્તમ માર્ગ એ છે, કે એનું દૂધ તથા એના દૂધમાનું માખણ પ્રમાણુ વધારણ, જેથી ગાય રાખનાર માણસ એ પૈસાની કમાણી કરી શકે એવી સ્થિતિ જોખી થાય. અને આવી સ્થિતિ જ દિવસે જોખી ઘર્ષ તે દિવસે ખાટડી પણ કતલનો ધધો છોડીને ગોવાળ ખનશે, કારણુ એને કતલ કરતા ગોપાલનમાં વધારે કમાણી જોવામાં આવશે. આપણી રાષ્ટ્રચક્રિ અતિ અસ્પ છે, એને કેવળ નિર્ગ્યંક જ નહિ પરણુ હાનિકારક કંઠાસમાં છોડાડી નાખવાને જદસે ગોપાલન તથા દોગમુધાગના રચનાત્મક કામમાં આપણે જોડી રહ્યે તેા કેવું સામ ? આ રચનાત્મક કામ પાગ પડ્યું એટલે ગાયની ન્હા ગાય પેતે જ કરી સેરો, ખીજને નહિ કરવી પડે.

એટલે ખડન છોડીને આપણે મંડન કરવું હોય તેા યુનાઈટેડ રોડ્સમાં સેફા, જેણે ગોપાલન વિષયે ચમત્કારી કામ કર્યું છે, એની પાનેથી આપણને જાણ થીખવાનું મને એમ છે. ૧૮૫૦માં યુનાઈટેડ રોડ્સમાં મ થ દીઠ વર્ષે સરેમણ

૧,૪૩૬ શેર દૂધ ઊપજતું તે ૧૯૨૫મા ૪,૫૦૦ ગેલ ઉપર ઊપજવા મહત્ત્વ, એટલે ૭૫ વર્ષમા દૂધની ઊપજ તથાગણી ક્રમતાપ વધી, તે નીચવા આકડા ઉપથી જણાશે

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા ગાય દીક દૂધની સરેરાશ વાર્ષિક ઊપજ

વર્ષ	શેર	વર્ષ	મેર
૧૮૫૦	૧,૪૩૬	૧૯૧૮	૩,૮૩૬
૧૮૬૦	૧,૫૦૫	૧૯૧૯	૩,૬૦૦
૧૮૭૦	૧,૭૭૨	૧૮૨૦	૩,૬૨૭
૧૮૮૦	૨,૦૦૪	૧૮૨૧	૪,૬૪૫
૧૮૯૦	૨,૭૦૮	૧૮૨૨	૪,૦૨૧
૧૯૦૦	૩,૬૪૬	૧૯૨૩	૪,૨૬૦
૧૯૧૦	૩,૧૧૩	૧૯૨૪	૪,૩૬૮
૧૯૧૭	૩,૭૧૬	૧૯૨૫	૪,૯૩૫*

૧૮૨૩ સુધીમા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા એક ગાયનું વધારેમા વધારે દૂધ વાર્ષિક ૩૭,૩૮૧ શેર અને માખણ ૧,૨૧૮ ગેલ ઊપજતુ હતું

(૨)

અમેરિકન લોકોના આ પરાક્રમનું રહસ્ય શું છે ?

એક તો, ખુટ પસદ કરવામા ને લોકો બહુ મજાળ ગણે છે, કેમકે બીજી પેઢીના ઢોંગ કેવા નીવડે એનો અધો આધાર એકલા ખુટ ઉપર જ રહે છે આ સંભાળને લીધે અમેરિકન ગાય ઉત્તરોત્તર વધારે દૂધ આપે છે ને એના દૂધ માથી માખણ પણ ઉત્તરોત્તર વધારે જિતરે છે

* આન્ડા આપનાર લેખક કહે છે કે આ વધારે ૫૬૬ છે ૪,૫૦૦ નોધએ

સગસ ખુંટને લીધે દૂધ કેવું વધે છે એના ધણા દાખલા પ્રો. એન્ડ્રીએ એના 'ડેરી કંટ્રી ઍન્ડ મિલ્ક પ્રોડક્શન' નામના ઉત્તમ ગ્રંથમા આપ્યા છે.

તેર બાબરી ગાય વર્ષે સરેરાશ ૩,૯૯૨ ગેલ દૂધ અને ૧૮૭ શેડ માખણ આપતી હતી આ જ ગાયોને સધર જાતિવંત ખુંટથી થયેલી તેર વાછડીઓની વાર્ષિક સરેરાશ ૫,૫૫૬ શેડ દૂધ અને ૨૫૩ ગેલ માખણની આવી; એટલે દૂધ ૩૯ ટકા વધ્યું આ વાછડીઓની પાછી વાછડી થઈ એમાની પાચતી સરેરાશ ૮,૪૦૧ ગેલ દૂધ અને ૩૫૮ શેડ માખણની આવી, એટલે બે પેઢીમા મૂળ ગાયો કરતા દૂધ આશરે ૧૧૦ ટકા અને માખણ આશરે ૯૦ ટકા વધ્યું.

ઓગણીસ સાધાણુ ગાયેના ધણી સરેરાશ ૪,૫૭૦ શેડ દૂધ અને ૧૯૬ શેડ માખણની હતી, ૫૫ એ જ ગાયોની વાછડીઓની સરેરાશ ૫,૦૨૮ શેડ દૂધ અને ૨૫૧ શેડ માખણની આવી; એક જ પેઢીમા ૫૫ ગેલ માખણ એટલે ત્રીસ ટકાનો વધારો થયો.

'ચિ'માર્સુ મે કિમ્' નામના એક જર્સી જાતના ખુંટની દસ વાછડીઓનું એની મા કરતા સરેરાશ ૧૧૯ ગેલ વધારે માખણ ઊતર્યું. એટલે મા કરતા દીકરીના માખણની વાર્ષિક આવક ૧૦ ડોલર વધી ગઈ.

એક ધણમા દૂધની વાર્ષિક સરેરાશ ઊપજ ૫,૮૧૮ ગેલની હતી તે જાતિવંત ખુંટ દેખાડવાને પગિંખામે વર્ષાને સમય ૧૦,૦૦૦ શેડ થઈ.

અમેરિકામા અમુક મેવાગ મજાને સદિયારો ખુંટ ગણે છે, એવા એક સમાજના દર્શકે ૩૫૪થી જણાવે છે, કે ૨૧

ગાયત્રી સરેરાશ ૫,૫૬૦ શેર દૂધ અને ૨૧૯ શેર માખણની હતી. તે જ ગાયોની જાતિવત બાપથી થયેલી વાછડીઓની સરેરાશ ૬,૫૨૩ શેર દૂધ અને ૨૬૩ શેર માખણની આવી.

જાતિવંત ખુટ વાપરવાથી કેવો લાભ થાય છે તે એક પ્રદેશની તપાસના આકાશ નીચલા કોઠામાં આપ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે-

કેવો ખુટ ગળે છે? ગોવાળોની ગાયોની ગાય દીઠ
સખ્યા સખ્યા દૂધની
વાર્ષિક ઉપજ

જાતિવત, ગાય પશુ જાતિવત	૫૬	૯૪૧	ડૉલર ૨૮૪
પાય કે વધારે વર્ષ થયા જાતિવત	૯૫	૧,૬૧૦	૨૬૭
બેથી ચાર વર્ષ થયા જાતિવત	૧૨૫	૨,૦૮૮	૨૨૧
અધિક જાતિવત અથવા બાગરો	૨૧૪	૩,૧૬૦	૧૭૩

કેટલાક ખુટ દૂધશક્તિ રાતાનને આપી શકે છે, ખીબા નથી આપી શકતા ખુટ ખુટ વચ્ચે મોટું અંતર હોય છે તે નીચલા કોષકે ઉપરથી જણાય છે:

ખુટનું નામ	બધા વેતરની સરેરાશ		
મિસુરી રાયટર્	મા	દીકરી	
દૂધ શેર	૫,૩૮૦	૪,૩૮૧	(-૯૯૯)
માખણના ટકા	૪.૩૫	૪.૯૩	
માખણ શેર	૨૩૪	૨૧૬	(-૧૮)
લૉર્ન્ ઓફ મેગિસ્ટ્રલ			
દૂધ શેર	૪,૫૫૯	૬,૦૫૦	(+૧,૪૯૧)
માખણના ટકા	૪.૮૫	૪.૮૧	
માખણ શેર	૨૨૧	૨૯૧	(+૭૦)

મિસુરી રાયટ્, ત્રીજો

દૂધ શેર	૪,૭૭૫	૮,૦૦૫ (+૩,૨૩૦)
માખણના ટકા	૪.૯૮	૪.૮૦
માખણ શેર	૨૩૮	૩૮૪ (+૧૪૬)

ડેપ્રીઝિઝ પ્રિન્સ ઓફ સેન્ટ લેમ્બર્ટ

દૂધ શેર	૫,૩૬૨	૩,૯૩૨ (-૧,૪૩૦)
માખણના ટકા	૫.૦૭	૫.૦૩
માખણ શેર	૨૬૯	૧૯૮ (-૭૧)

બ્રાઉન બેસિઝ રેજિસ્ટ્રાર

દૂધ શેર	૬,૦૬૯	૪,૬૦૭ (-૧,૪૬૨)
માખણના ટકા	૪.૯૪	૪.૯૭
માખણ શેર	૩૦૦	૨૨૯ (-૭૧)

મુસ્તાનાઝ વર્જિનિયા લેડ્

દૂધ શેર	૫,૩૪૯	૭,૭૨૨ (+૨,૩૭૩)
માખણના ટકા	૫.૧૭	૫.૭૬
માખણ શેર	૨૭૭	૪૪૫ (+૧૬૮)

એમ્સાગાર્ડ ટ્રિટામિયા હોમ્સ્ટેડ નામના એક પ્રખ્યાત
ખુંટની પહેલી દસ દીકરીઓની તથા તેની માતાઓની બે
વર્ષની ઉંમરે દૂધની વાર્ષિક લિપજ કેટલી થઈ તે નીચે
દર્શાવ્યું છે:

	મા	દીકરી
દૂધ શેર	૯,૫૬૪	૧૩,૫૦૪
માખણના ટકા	૩.૨૧	૩.૪૭
માખણ શેર	૩૦૮	૪૬૯

(૩)

ખીન્નું, અમેરિકન સેકો ઢોરને ખવરાવવા કરવામાં બહુ ચીવટ ગળે છે જાતિનું મહત્ત્વ છે એના કરતા ખાણું મહત્ત્વ ઓછું નથી. ઢોરને ખાણુ પૂરું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે સમતોલ જોઈએ; એટલે કે, એમાં નાઇટ્રોજન તથા કાર્બોહાઇડ્રેટ વગેરે યોગ્ય પ્રમાણુ જાળવવું જોઈએ.

અમેરિકામાં એક પ્રયોગક્ષેત્રવાળાએ ૮ ગાયનું ધણુ એક વર્ષ એના ધણીને ઘેર ગહેવા દઈને એના ઉપર દેખરેખ રાખી. બીજે વર્ષે એ જ ગાયોને ક્ષેત્રમાં ગણીને સારી રીતે ખાણુ આપ્યું. યોગ્ય ખાણુને લીધે ઢેટલો ફેર પડી ગયો તે નીચે કોઠામાં દર્શાવ્યું છે:

ગાયોનો આક	પહેલે વર્ષે દૂધ રોર	ક્ષેત્ર ઉપર દૂધ રોર	વધારેમા પહેલું વર્ષ	વધારે દૈનિક સરેરાશ ખીન્નું વર્ષ
૧	૪,૦૦૪	૬,૦૬૨	૨૭	૪૦
૨	૪,૧૨૨	૫,૦૫૧	૨૧	૩૩
૩	૫,૧૯૨	૬,૧૬૩	૨૭	૪૦
૪	૪,૫૩૭	૬,૧૩૪	૨૭	૪૮
૫	૬,૦૬૭	૬,૯૯૫	૩૧	૩૫
૬	૪,૦૩૫	૭,૯૯૫	૨૭	૫૭
૭	૬,૩૫૭	૬,૮૨૮	૩૮	૩૩
૮	૪,૬૫૩	૫,૪૬૫	૨૪	૩૭

એવી જ જાતનો પ્રયોગ ખીન્ન એક ક્ષેત્ર ઉપર કર્યો હતો, ત્યાં નીચે પ્રમાણે વધારે દૂધ નીપજ્યું:

ગાયોનો આક	સરેરાશ સાપ્તાહિક નીપજ પહેલું વર્ષ	ખીન્નું વર્ષ	ઢેટલા ટકાનો વધારો થયો
૧	૮૯	૧૧૨	૨૫
૨	૮૩.૯	૧૨૧.૬	૪૪.૯

૪. ગોમૂત્રનો ઉપયોગ ન થાય, તો ૩ ઉપર ખાણ, અથવા છાણમૂત્રના ખાતર-મૂલ્યના ૬૩ ટકા, એળે જાય.

૧,૦૦૦ શેર તોલવાળી ગાય ખાતર કેટલું આપે, એ ખાતરના ઘટકાવચ્ચ કયા કયા હોય અને એની કિંમત અમેરિકામાં કેટલી ગણાય છે તે નીચલા કોષ્ટકમાં આપ્યું છે:

	ગોમૂત્ર	છાણ	એકંદર
	શેર	શેર	શેર
વાર્ષિક ઉપજ	૮,૦૦૦	૧૮,૦૦૦	૨૬,૦૦૦
સૂકું તત્વ	૫૬૦	૩,૬૦૦	૪,૧૬૦
નાઇટ્રોજન	૬૪	૬૩	૧૨૭
ફોસ્ફરિક એસિડ	નહિ જોવા	૩૬	૪૦
પોટેશ	૮૦	૪૫	૧૨૫
વનસ્પતિપોષકની કિંમત ડોલર	૧૩ ૬૦	ડો. ૧૩ ૧૦	ડો. ૨૬ ૭૦
સેન્ડ્રિય તત્વની કિંમત	૧.૧૦	૭૨૦	૮.૩૦
એકંદર વેપારી કિંમત	૧૪ ૭૦	૨૦ ૩૦	૩૫.૦૦
એક ટન ખાતરની કિંમત	૩ ૬૫	૨ ૨૫	૨.૭૦

આ ઉપરથી જણાય છે, કે જમીનને ફળદ્રુપ કરનારા તત્વ મોટે ભાગે ગોમૂત્રમાં હોય છે. ગોમૂત્ર તોલમાં છાણથી અર્ધા કરતાં ઓછું હતાં એમાં સમભગ છાણ જેટલો જ નાઇટ્રોજન હોય છે, અને પોટેશ છાણ કરતાં ઓછો બે ગણા કરતાં વધારે હોય છે. ગોમૂત્રમાં રહેલા વનસ્પતિપોષકની કિંમત પણ છાણમાંના વનસ્પતિપોષકથી વધી જાય છે, અને એક ટન ગોમૂત્રની કિંમત એટલા જ છાણ કરતાં દોઢાં ઉપર થાય છે.

એક પ્રયોગશ્રેણ ઉપર છાણને ૧૦૯ દિવસ દરવામાં રહેવા દીધું તો તેમાં રહેલા નાઇટ્રોજનના ૩૭.૬ ટકા, ફોસ્ફરિક

ઍસિના ૫૧૬ ટકા અને પોટ્ટના ૪૭૧ ટકા નાશ
 પામ્યા છાણમૂત્ર બેળાના ઍટલા ૪ દિવસમા ૫૧ ટકા
 નાશદ્રોજન, ૫૧૧ ટકા ફૌસ્ફરિક ઍસિડ અને ૬૧ ટકા
 પોટશ નાશ પામ્યા ઍટલે સાધારણ હવામા રહેવાને લીધે
 આઠ માસ કરતા ઍછા સમયમા ખાતરનું સર્વ અર્ધા ઉપર
 ઍળે ગયું ઍક ગાયનું ખાતર આઠ બગડે તો વરે ૧૨૫૦
 ગૌરહાકલ પોટ બાથ ફૌર્નેસ પ્રયોગશૈલયાળાઍ ઍક પ્રયોગ
 કર્યો હતો, તે ઉપરથી ખાતર સાચવવાના વાજ સિદ્ધ થાય છે
 પાચ ટન ખાતર પેત્રમા બદીને ઍપ્રિલથી ઍક્ટોબર સુધી
 હવામા રહેવા દીધું, તો ઍકદર તોલ ૪૮ ટકા ધરી ગયો,
 અને નાશદ્રોજનમા ૪૧ ટકાની, ફૌસ્ફરિક ઍમિઆમા ૧૮
 ટકાની અને પોટશમા ૮ ટકાની ઘટ આવી

આદિપર્વ

પ્રાચીન સમયમાં ખુંટનો મહિમા

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઢોગ ઊછેગમાં ફેટલી સંભાળ રાખે છે એ આપણે જોધુ પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં પણ લોકો એટલી જ સંભાળ રાખતા અને સાગ ઢોરની નીપજનો મુખ્યત્વે સરસ ધણુખુટ ઉપર આધાર છે, એટલે મહાજન સમસ્તને ધણુખુટનું સમર્પણ કરવું એ બારે પુણ્યનું કામ ગણાતું

દુષોત્સર્ગાદત માન્યતુણ્યમસ્તિ મહીતલે ।
અને સમાજસેવાને અર્થે દુષોત્સર્ગ કરવો એના જેવું પિતૃતર્પણ અથવા પિતૃસમારક જીભું એકે નથી એમ માનતા

જલ પ્રક્ષિપ્ય લાઙ્ગુલં તોય ચદ્વરત યદ ॥

દશવર્ગદ્ગાણિ પિતરસ્તેન તર્પિતા ॥

મૂત્રે સમુદ્વૃતા યાવત્પૂર્ણે તિષ્ઠતિ મૃત્તિકા ॥

મદ્યમોજ્યમયં કૌતે પિતરસ્તેન તર્પિતા ॥

સદ્ગત્સનપાત્રેણ વનદેન વ્યાવિધિ ॥

મૃત્તિસ્તુ યા પિતૃનાં ચ સા દુષેણ સનચ્યત ॥

અડખેપડખેનાં ઢોરના સરસનરસાપણાનો આધાર ખુંટના ગુપ્ત-અવગુપ્ત ઉપર રહો અને ખુંટ એટલે અર્ધું ધણ એટલું જ નહિ પણ અર્ધા ધણથીયે વિશેષ એવી સ્થિતિ રહી, એટલે જ્યોત્સર્ગમાં કેવી જાતનો ખુંટ આંકવા યોગ્ય ગણાય અને કેવા કેવા ખુંટને ત્યાજ્ય સમજવા એ વિષયે સવિસ્તર નિયમ બાધવામાં આવ્યા હતા. પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રના ત્રીજા કાંડની નવમી કાંડિકાનું છઠું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:

एकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथ छादयति य वा यूथं छादयेद् रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैर्येतो जीयवत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च स्पस्विस्तमः स्यात्तमलढकृत्य.....उरसमेतन् ।

“ખુંટ એક અથવા બે રંગનો હોય (રંગે રાતો હોય તો હતામ), આખા ધણ દરતાં પરિમાણમાં ચડિયાતો હોય.

મુતપુષ્પપાદેયુ સર્વ્વેશુષ્કો નીલો લોહિતો વા લોહિત એવ વા સ્યાન્ । એકવરેણ લોહિતસ્વેકવર્ણદ્વિવર્ણાભ્યાં પ્રાદાસયમુચ્યતે । કૃત્સ્ને ધણં છાદયતિ સ્વર્ગરિમાણેનાથઃ કરોતિ ।

“સર્વાંગે સંપૂર્ણ હોય, બોદાદત હોય તેમજ વધારાના અવધવવાલો પણ ન હોય.

सर्वैरङ्गैः समन्वितो न पुनर्हीनाङ्गोऽभिदाहो वा ।

“જેતો પરિવાર માત્ર જીવતો હોય એવી તથા બહુ દૂધાળી માલતી પુત્ર હોય.

जोषाः प्रणयन्तो यस्याः प्रभूतिर्यस्याः सा जीयवत्सा तस्याः सोः पुत्रः पयो बहुशीरं विदधे यस्याः सा पयस्विनी तस्याः बहुशीलयाः ।

“અને આખા ધણમાં અતિશય રહેા રપાળો હોય.”

યૂથે વર્ગવિષયે સ્વમસ્યાસ્તીતિ સ્વસ્તી, અતિશયેન સ્વસ્તી
સ્વસ્તિત્તમઃ ।

ઉપસા સૂત્રની હરિહરવિરચિત ટીકામા આપણે જાણ્યા
જેવી વિશેષ વાત આપેલ છે. ખુંટ કેવો હોવો જોઈએ તે
વિષયે નીચલા તથા ખીળ શ્લોક એણે ટાંક્યા છે :

ઉદતસ્કંધકુદઃ કુજુલા લમ્બુણઃ ।

મહાકટિતલસ્કથો વૈદ્યમણિલોચનઃ ॥

ખુંટની કોટ તથા ખાંધ ઉચી અને વિસાળ હોય, જાંઘ
મેઢી હોય, પૂછડું સીધું હોય, આંખ વૈદ્યમણિના જેવી હોય.

પ્રવાલગર્ભશક્ત્રાગ્રઃ સુરીર્ધનુજ્વાલધિઃ ।

નવાષ્ટદશસદ્સ્યૈસ્તુ તીક્ષ્ણાગ્રદર્શનૈઃ શુભૈઃ ॥

શીંગડાની અણી પરવાણાના ગામલા જેવી હોય, પૂછડું
લાંછું ને સીધું હોય, દાંત તીક્ષ્ણ હોય અને તેની સંખ્યા
આઠ, નવ કે દશ હોય.

પૃથુકર્ણો મહાસ્કન્ધઃ સૂક્ષ્મરોમા ચ યો ભવેત્ ।

કાન પહોળા હોય અને ડુંવાડી ઝીણી હોય.

મૂર્સો કર્પતિ લાલ પુનઃ સ્થૂલવાલધિઃ ॥

પૂછડું ભોમ સુધી પહોંચતું હોય ને એના ઉપર ઘટ વાળ
હોય

નીલ ખુંટને વધારે યોગ્ય ગણુતા. એનું લક્ષણ નીચે
પ્રમાણે હતું.

• ચરણાનિ મુદ્ધં પુચ્છે યસ્ય શ્વેતાનિ ગોપતેઃ ।

લાક્ષારસસર્વણ્ય તં નીલમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

લોહિતો યસ્તુ વર્ણેન મુદ્ધે પુચ્છે ચ પાણ્ડુરઃ ।

શ્વેતઃ સુરવિપાણાભ્યાં સ શૃપો નીલ રચ્યતે ॥

નીલ ખુંટ રંગે રાતો હોય, ને ઝેના ખગ, મેં તથા
પૂજું ધોળા હોય

એ ઉપરથી રૂપોત્સર્ગને નીતોત્સર્ગ અથવા નીતોહાહ (લીવ
પરણાવવા) પણ કહે છે.

ખુંટ તથા વર્ષનો સારો. ઉપાદેયશ્ચ વૃદ્ધિદાયનઃ ।

કેવા કેવા ખુંટને વર્ષ તથા તે નીચલા સ્ત્રોત્રમા
આપ્યું છે:

કૃષ્ણતાલ્વોષ્ઠદશના સ્મરણદ્વરકથયે ।

ધ્વાત્કદન્તા દૂસ્વાથ વ્યાઘ્રમસ્મનિમાથયે ॥

ધ્વાદ્ધમ્પ્રસવર્ણાય તથા મૂવદ્ધસનિમાઃ ।

ધુન્નાઃ કાળાથ ચ્ચઆદ્યાઃ કેરરાશ્વાસ્તયેવ ચ ॥

અત્યન્તશ્વેતપાદાથ ઉદ્ગ્રન્થિતનયનાસ્તથા ।

નૈતે વૃદ્ધાઃ પ્રમોક્ત્વા ગૃહે યાવ્યાં. કથચન ॥

જેવું તાગવું, હોહ દાત કાળા હોય, શીંગડા, ખરી
ખડખડા હોય, દાત નગળા હોય કદ દીપણું હોય, જે કાણા
દૂમડા હોય એવા ખુંટ હોવા નહિ

આજ આપણે કેવા ખુંટ જોઈએ એ તો આપણે પશ્ચિમ
પાસેથી જ શીખવું રહ્યું છે. આપણા પૂર્વજો આ વિષયમા
કેટલું બધું ધ્યાન રાખતા હતા તે જતાવવું એટલું જ આ
અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે

બુદ્ધની ગૌરવશા

બુદ્ધના સમયમાં ગવાલબની દુષ્ટ રીત પ્રચલિત હતી અને ગાયને હજી અભયવચન મળ્યું નહોતું એમ જણાય છે. સુતનિપાત (સુલવગ્ગ, આહલણ્ધર્મિકસુત)માં એવો પ્રસંગ આવે છે, જે કાસલ દેશના કૃટલાક વયોવૃદ્ધ તથા ધનવાન આહલણો બુદ્ધ પાસે આવ્યા, અને એને પ્રશ્ન કર્યો, કે ‘આજના આહલણોમાં સનાતન આહલણધર્મ પળાતો દેખાય છે?’

બુદ્ધ: ‘ના.’

આહલણો: ‘પુરાતન આહલણધર્મ કેવો હતો તે અમને કહો.’

બુદ્ધ: ‘હે આહલણો, સામળો!

ન વસૂ માર્ગાણાનાયું ન હિરજ્જં ન ધાનિયમ્ ।

સજ્જાયધનધજ્જાસુ મગ્ગ નિધિમપાલયુમ્ ॥

પુરાણા આહલણો દોગ, મોતું, અનાજ કાષ્ટ ગણતા નહિ. સ્વાધ્યાય એ જ તેમનું ધન, ધાન્ય, જે કહે તે હતો, અને અહારૂપ ખંડારને તેઓ સાચવતા.

અદ્વચત્તારીસ વસ્તાનિ કોમારબ્રહ્મચરિય ચરિત્તુ તે ।

વિજ્ઞાચરણપરિચિદ્ધિ અચર બ્રાહ્મણા પુરે ॥

તે બ્રાહ્મણો! અડતાળીસ વર્ષ કુમારબ્રહ્મચર્ય પાળતા,
અને વિદ્યા તથા સદાચારની શોધ ચલાવતા

યો નેસ પરમો આસી વ્રજ્યા દદ્દપરક્રમો ।

સ વાપિ મૈથુન ધર્મં મુવિનન્તેન નાગમા ॥

તેઓમા જે દૃઢપરાક્રમી તથા એક બ્રાહ્મણ હોતો તે
સ્વપ્નમા પણ વિકાર અનુભવતો નહિ.

તેઓ યોગી, ધી, તેલ આદિ માગી આવતા ને તેનો
હોમ કરતા.

યયા માતા પિતા માતા અઙ્ગે વાપિ ચ યાતરા ।

ગાવો નો પરમા મિત્તા યામુ જાયન્તિ શોભયા ॥

જેમ મા, પાપ, બાધ તથા ખીન સમા આપણા મિત્ર
હે તે જ પ્રમાણે ગાય આપણો પરમમિત્ર છે, જેને રિપયે
મૃતસંજ્ઞાની ઔપધિઓ નીપજે છે.

અન્નદા વગ્દા ચેતા વગ્નદા ગુપ્તદા તથા ।

રતનચક્રમ યત્વા નાસ્યુ શ્વા દર્શિતુ તે ॥

ગાય આપણને અન્ન, વગ, કાન્તિ તથા સુખ દેનારી
છે. એમ જાણીને એ બ્રાહ્મણો! આવને માગતા નહિ

મુગુનાળ મહાદાય વગ્નવન્તો યગસ્તેનં ।

શાશ્વણા હેદિ ધર્મેદિ કિષ્કિયેનુ ડસ્તુદા ।

માત્ર લોકે કલ્પન્તિયુ ગુરમેધિષ્ઠય પત્તા ॥

તે શાશ્વણો! મુકુમાર, પ્રચંડચરીત્ર, કાન્તિરાજા, પદચરી
તથા સ્વધર્મપગથલુ હતા. તેઓ જન્મતમા હતા ત્યાં સુધી
આ પ્રાણ સુખી હતી.

પણ પછી ‘દિન પલટયો, પલટી ઘડી,’ રાજને હલેટો ઉપદેશ મળ્યો, એટલે બકરી જેવી રાક ગાય પગે કે શીંગડે કેાઠને દૂભવતી નથી, ઘડો ભરીને દૂધ આપે છે, છતાં ગોમેધ ચાલુ થયો.

न पादा न विसाणेन नास्तु हिंसन्ति केनचि ।

ગાવો એઠકસમાના સોરતા કુંભદૂહના ।

ता विसाणे गहेत्वान राजा सत्येन घातयि ॥

પછી દેવ, પિતૃ, ઇન્દ્ર, અસુર, રાક્ષસ, સર્વે ગાયની વિપત્તિ જોઈને ‘આ તો મહાઅધર્મ છે’ એમ બોલી ઊઠ્યા.

ततो च देवा पितरो इन्द्रो असुरवृक्षसा ।

अधम्मो इति पक्कन्दु य सत्थ निपत्ति गवे ॥

પ્રથમ ત્રણ જ રોગ હતા, ઇન્દ્ર, બ્રૂખ તથા ધનુષ્ય; પણ પશુને મારવા મંજા એટલે અઢાણુ રોગ આવ્યા.”

तयो रोगा पुरे आर्मु इच्छा अनसनं जरा ।

પસૂનાં ચ સમારમ્ભા અટ્ટાનવૃત્તિમતામુમ્ ॥

વિશાખા તથા તેનો કરિયાવર

વિશાખાના પિતા ધનંજયશ્રેષ્ઠી પ્રથમ મગધરાજ ત્રિમિસારના રાજ્યમાં અંગદેશમાં આવેલ ભદ્રિયનગરમાં રહેતા હતા, અને ત્યાં બુદ્ધ ભગવાન એકવાર આવ્યા હતા તે સમયે સદ્બુદ્ધ એના શિષ્ય થયા હતા. ધનંજય શ્રેષ્ઠ અત્યંત ધનાઢ્ય તથા ધરના સુખી હતા, એટલે એને ‘અમિતભોગ’ કહેતા.

મગધરાજ ત્રિમિસાર અને કેસલનરેણુ પમેનદિ અન્યોન્ય સાલોત્તેજી થતા હતા. કેસલરાજને એક વિચાર આવ્યો કે ‘ત્રિમિસારના વિનિત(રાજ્ય)માં પાંચ અમિતભોગ વમે છે, માગ વિનિતમાં એવો એક નથી. ત્રિમિસાર પામે જઈને એક મદાપુષ્પશાળી આજીમની આગળી કરે.’

ત્રિમિસારને કાને વાત નાખી તો એણે ઉત્તર વાળ્યું કે ‘મોટાં કુળ મારે કીધે ફેરવી ન સકાય.’

‘એવા એકને લીધા વિના હું અહીંથી છાડીશ જ નહિ ને,’ પમેનદિએ કહ્યું.

મગધરાજે મંત્રીઓ સાથે વિચાર કરી જોયો, અને અન્ને મોટાં મદાધેહીના પુત્ર ધનંજય શ્રેષ્ઠને સમજાવીને પમેનદિ સાથે મોકલ્યા. પમેનદિની રાજધાની આવરતી નગરીમાં હતી, પજી

રાજધાનીની સાંકડમાં પોતાનો વિશાળ પરિવાર માથ નહિ એટલે રાજની સંમતિપૂર્વક ધનંજયે આવસ્તીથી સાત યોજન દૂર સાકેત નામનું નગર વસાવ્યું તે ત્યા રહ્યા.

x

x

x

ધનંજયે વિશાખાને આવસ્તીના જૈન મિત્તાર શેઠના દીકરા પુણ્યવર્ધન વેરે પરણાવી. પોતાના રાજ્યમાં નવા બાવી વસેલા સાહુકારને માન આપવા સારું કાસલરાજ પોતે જનમાં ગયા. મિત્તારે ધનંજયને આગળથી પૂછાવ્યું, કે 'રાજ તથા તેની સેના જનમાં આવનાર છે. તો તમે એ બધાને સાચવી રાકશો કે નહિ?' ધનંજયે પડકાર વાળ્યું, 'એક નહિ પણ દશ રાજ્યોને તેડતા આવજો.' મિત્તાર પણ આવસ્તી નગરીના ધરોની ચોકી કરવા જોઈએ એટલા રખવાળો રાખીને ખીર્ત બધા નગરવાસીઓને જનમાં લઈ ગયો. આ મહાજન-મંડળની પરોણાગત કરનાર સમાજની અધિષ્ઠાત્રી વિશાખા હતી. ધનંજયે જાનને ચાર માસ રોકી.

દાઈજનમાં ધનંજયે ૫૦૦ ગાડાં સોનૈયા, ૫૦૦ ગાડાં સોનાના ઠામ, ૫૦૦ ગાડા રૂપાના પાત્ર, ૫૦૦ ગાડા તાબાના ભાણા, ૫૦૦ ગાડા ખાદી, ૫૦૦ ગાડા ઘી, ૫૦૦ ગાડા ગોળ, ૫૦૦ ગાડા ચોખા, અને ૫૦૦ ગાડા હળ, ખંખાળી વગેરે હથિયારો આપ્યા. ૫૦૦ રથ ને ૧૫૦૦ દાસીઓ આપી.

હવે ધનંજયને થયું કે 'દીકરીને ગાયો આપુ.' એમ કરીને એણે પોતાના માણસોને કહ્યું, 'જઓ અને નાના વજ (ગોકુળ)નું બાર બિલાડો. એક એક માળિતે અંતરે એક એમ ત્રણ ભેરી (નગારા) લઈને બિલા રહો અને ૧૪૦ હાથની પગતાણુ છોડીને બેઘ પડખે બિલા રહો, એનાથી આઘી ગાયોને

ન જના દેવી તમે ઠીક ચેડવાઈ જાઓ એટલે બેરી વગાડો ' માણુમોએ તે પ્રમાણે કહ્યું. ગાયો મજમાથી નીકળીને એક ગાંધી પહોંચી એટલે બેરી વગાડી, ફરીને અધુ' ચેલન પહોંચતા વગાડી, અને પછી ત્રણ ગાંધી પહોંચતા વગાડી ૧૪૦ હાથ પહોંચાઈથી વધારે ફેલાવા દીધી નહિ. એમ સમાઈમા ત્રણ ગાંધી ને પહોંચાઈમા ૧૪૦ હાથ એટલા વામા ગાયો હૈયે હૈયા દળાય એમ એક બીજના સરીરને ધસતી ઊભી ' મારી દીકરીને આટલી ગાયો ધણી, બાર વાસી દો, ' એમ દલીને શેઠે બાર બધે કરાવ્યું. કયાકાર સખે છે, કે આમ બાર બીડે બીડે ત્યાં તો બીજી ૬૦,૦૦૦ ગાયો, ૬૦,૦૦૦ બળદો અને ૬૦,૦૦૦ વાછડા બહાર નીકળી પડ્યા.

વિશેષમા આ બધા પાર્થિવ હરિયાવર કરતાં બધા વધારે મહત્વના હરિયાવર દાખલ શેઠે દીકરીને પતિને ઘેર કેવા આચાર રાખવો એની રજા શીખામણ આપી: ' જો, બહેન, સાસરવાસણી થઈને તારે અંદરનો અમિ બહાર ન કાઢવો (સાસરિયાનો દોષ દીકામા આવે તો એની બીજને મોઢે વાલ હચાગવી નહિ) બહારનો અમિ અંદર ન આણવો (પાડોશી સાસરિયાનું વાકું બેસે તો અમુક માણસ તમારી આમ વાલ કરતું, હાલું એમ યે આવાને કહેવું નહિ). ને આપે એને જ આપવું (મોઢ કાઢ વસ્ત્ર માગવા આવે તો એ પાછી આપી જમ એમ દોષ તો જ એને દેવી) ન આપે એને ન આપવું (માગી ચીજ પાછી ન આપે એને ન આપી) આપે એને અને ન આપે એનેમ આપવું (સગવડાવા, મિત્રો પાણુ આપી કે ન આપી છો નો પજુ એને આપવું). મુખે બેસવું (સાસરસસરા વચેરે મોઢેએને જોઈને બીડવું પડે ત્યાં

બેસવું નહિ). સુખે જમવું (મોટેરાં જમ્યા પછી જમવું). સુખે સૂવું (મોટેરાં સૂતા પછી સૂવું). અગ્નિની પરિચર્યા કરવી (મોટેરાની સેવા કરવી). ગૃહદેવતાને નમવું (મોટેરાને દેવ સમજવાં).’

X

X

X

એક દિવસે મિત્રાર શેઠ જમતા હતા, ત્યાં વિશાખા કહે:

‘બાપુ, તમે નિત્ય નિત્ય ટાઢું કેમ ખાતા હશો?’

‘આને ટાઢું કેાણુ કહે, વહાલીકરા? આ તમે ઊની ઊની રાટલી ફૂલકા ઊતારીને મને આપો છો તે ટાઢું કેવી રીતે?’

‘જુઓ, બાપુ પૂર્વજન્મના પુણ્યથી આ જન્મે તમે સુખી છો, પણ આ બધે કાષ્ઠ દાનપુણ્ય કરતા નથી. એટલે હું કહું છું કે તમે પુરાણું પુણ્ય જ ભોગવો છો.’

X

X

X

વિશાખાએ એકસો વીસ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું. શ્રાવસ્તીના પૂર્વદ્વાર આગળ નવ કોટિ ધન આપીને એણે જૂમિ લીધી ને ત્યાં બીજી નવ કોટિ વાવરીને પૂર્વરામ નામનો મોટો વિહાર ચણાવ્યો. વિહારને બે ભો હતી અને ઉપલી તથા હેઠલી ભોયે પાચમે પાચમે ખંડ હતા. વિહારના વારતુઓઞ્ચમા વિશાખાએ ત્રીજી નવ કોટિ ધન વાવ્યું. સુદની શ્રાવિકામાસમા ઉદારતામા વિશાખાને કાષ્ઠ લગે એમ નહોતું, અને બૌદ્ધસંઘની છ મુખ્ય ભિક્ષુણીઓની પકિતમા એની મથુત્રી થાય છે,

૪

ગોરક્ષા અને જૈનો

જૈનોના ઉપાસકદયાંગમુત્રમાં ચોવીસમા તથા ઉઘા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીના દશ મુખ્ય ઉપાસકો અથવા આવકોનો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, એમાં પ્રધાનપણે તો તેમનો આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ જ છે, છતાં એએકની પાસે કેટલી ઠાંટિ થન હતું, અને કેટલાં ગોકુલ હતાં એ પણ જણાવેલ છે. દશ સદમ્બ ગાયનું એક પ્રજા અથવા ગોકુલ ગણાતું. આ પ્રમાણે રાજગૃહીના મહાસત્ત્વ તથા વારાણસીના ચૂલનીપિતાની પાસે આઠ આઠ ગોકુલ એટલે ૮૦-૮૦,૦૦૦ ગાય હતી. ચંપાના કામદેવ, વારાણસીના સુરદેવ, કાંપિલ્યના કુંડોલિક, તથા આલંબિયાના ચૂલચવકને ૭ ૭ ગોકુલ અથવા ૬૦-૬૦,૦૦૦ ગાય હતી. વાલ્મીયાગ્રામના આનન્દ તથા આવસ્તીના નન્દિનીપિતા તથા શાલિનીપિતાને ચાર ચાર ગોકુલ એટલે ૪૦-૪૦,૦૦૦ ગાય હતી. અને પોલાસપુરના ચક્રાસપુત્રને એક ગોકુલ અથવા ૧૦,૦૦૦ ગાય

હતી મહાશતકની સ્ત્રી રેવતીને કરિયાવગ્મા આઠ ગોકુલ અથવા ૮૦,૦૦૦ ગાય આવી હતી. આનન્દ આવકે મહાવીર-સ્વામી પાસે આવકવત લીધું ત્યારે તેણે ગોધન વિષયે ચાર ગોકુલ અથવા ૪૦,૦૦૦ ગાયનું પરિગ્રહપરિમાણ બાંધ્યું હતું.

આજના આવકઆવિકા આ મહાજનોને પણ મધ્યાશક્તિ દેશકાળ અનુસાર ચાલે તો કેવું સારું? જૈન લોકો ધનને લોભે અનાજ રૂ આદિ જીવનની આવશ્યક વસ્તુઓ એકઠાથ કરવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ ઉપર તથા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે તેઓ ઢોરને એકઠાથ કરવા મથે તો અનાજ રૂ એકઠાથ કરતા લાગેલ પાપનું કાષ્ઠક પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. એક મુબઈને જ પડખે હયાધર્મી લોકો ૨૦,૦૦૦ દૂઝણા ઢોર નિગતર ગણે તો એને પગિણામે વર્ષે વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ઉપર જાતિવંત તથા જીવાન ઢોર બચી જાય એમ છે પશુજૂસણ ઉપર ઢીલા ઢીલા મો લઈને બેપાય જીવ છે રવવા જવું એમા કાકા મટીને ભત્રિજા થવાન, એટલે શોભા તો નથી જ, પણ ધર્મેય નથી, એનાથી કેવળ ખાટકીને ઉત્તેજન મળે છે અને આપણે ભાગે બધર્મ અને આત્મવચના આવે છે. ખરી રીતે ઢોગના બજારમાત્રનો કબજો કરીને ખાટકીનો ધધો જ નાખુદ કરવો જોઈએ નિર્દય દૂધવાળા ઢોરને બગાડ કરી કરીને ખાટકીને બળાવ્યા જ કરે, અને પછી આપણે એને છોડાવવા કૃયા પ્રયત્ન કરીએ એ તો ખાતર માથે દીવો કરવા જેવી વાત થઈ એ દુષ્ટ પરપોતો કોઈ કાલે અંત જ ન આવે એના કરતા ઢોગને એક વાર હાથ કરી લીધા એટલે પછી નિશ્ચિત થઈને બેસી જવાય થીગડા દીધે પાર ન આવે. કામ તો એવું કરીએ, જેથી ફરી કરવાપણું જ ન રહે.

ગુર્જરદેશની ગાયો

અહમ્મદ બાદશાહને કયાધર્મનો બોધ કરનાર મહાન ગુજરાતી જૈન સાધુ હીરવિજયસૂરિના ચગિનને ઉદ્દેશીને દેવનિમલમણિએ ‘હીમસૌભાગ્યમ્’ નામે સંસ્કૃત મહાકાવ્ય રચ્યું છે, એના પ્રથમ સર્ગમાં ગુર્જર દેશનું વર્ણન આવે છે, તેમાંથી નીચલા શ્લોકો ગીતાર્થા છે :

કુત્રાપિ દમ્યૈરમુગમ્યમાના સતિદ્વરયા સચિતા દયાના ।

યદ્ગોચરે દ્રાણદુષાધરન્તિ મૂર્તા સનાદા હવ મગ્ધલ્લ્ય ॥ ૬૫ ॥

જે દેશના ગોચરમાં ક્યાંક, મોટા વાઝડા જેની પાઞ્ચ દરે છે એવી, પોતાના ધોળા રંગે કરીને જે ગજાગના જેવી દેખાય છે એવી, જે એક દોણ (૩૨ પાકા અથવા ૬૪ કાચા શેર) દૂધ આપે છે એવી, અને જે ગુર્જર દેશની કીર્તિના અવતારસમાન છે એવી ગાયો ચરે છે.

માય વચ્ચિદ્ ભાન્તિ મુધામુધાદૃષ્ય સ્તવન્ત્ય પ્રવિમામ્ય વસન્તિ ।

યદીર્ષ્યયા નિષ્ઠિતનાકમાર્ચૈરિવાવર્તોળાં ભુવિ દેવગાવ ॥

જે દેશની ઈર્ષ્યા કરવાને પશિણાએ જાણે કામધેનુઓ જ કેમ સ્વર્ગથી પૃથ્વી હિમ ન ગિતરી આવી હોય એવી, વાઝડાને જોઈને અમૃત પશુ જેની આગળ ટુચ્છ થઈ એવું દૂધ દેનારી ગાયો ક્યાંક સોળી રહી છે.

ब्रह्माण्डभाण्डोपरिभित्तिभागप्रोत्तानयानोद्भवदतिभाज. ।

સાત ચરન્ત્ય કિમુષ્પેત્ય ધાત્ર્યા સ્વર્ણેનવો યત્ર વિમાન્તિ ગાવ. ॥૬૪॥

બ્રહ્માંડના ગોળાની ઉપલી છત ઉપર પગ ઉંચા ને શરીર નીચું એમ ચાલી ચાલીને કાઈ ગયેલી કામધેનુઓ પૃથ્વી ઉપર આવીને સાતાપૂર્વક જાણે કેમ ન ચરતી હોય એની ગાયો ને દેશમા છે.

ગુર્જરદેશમા આવી ગાયો ફરી જોવા મળે એવા પ્રયત્ન થાય તો કેવું સારું ?

સહિષ્ણુ અકબર

જ્યારે હિંદુમુસલમાન અદર અદર લડે છે, અને સ્ત્રી તથા ખામોશની વાત જ બૂલી ગયા છે એવે આજને સમયે હિંદુમુસલમાનોની એક ખીજ પ્રત્યે મહિષ્ણુતા કે ઉદ્દાતાના રમણો વિચારી જવા અરયાને નહિ ગણાય મુસલમાન બાદશાહોમાં અકબર સહિષ્ણુતાનો—ઉદાગતાનો—નમૂનો હતો.

અકબરની પુસ્તકેશાળા પણ કેવી વિશાળ અને વિવિધ હતી! એના મન્સુ પછી આયાતા કિલ્લામાં મિસ્કતની નોંધ થઈ ત્યારે સરસ પૂઠાવાળા અને બધા તો સચિત એવા બધા હાથે લખેલા પુસ્તકોની સંખ્યા ૨૪,૦૦૦ થઈ, જેમાંથી ૪,૦૦૦ ઉપર ફેરીના મન્સુ પછી એના સમ્રાટમાંથી આણેલ હતા, અને આ પુસ્તકોની કિંમત ૧,૪૬૩,૭૩૧ રૂપિયા અથવા પુસ્તક દીઠ સરેરાશ આશરે ૨૭૦ રૂપિયા અકાણી પુસ્તકેશાળાના ભાગ પાડવામાં આયા હતા અને એકેએક ભાગમાં પુસ્તકોના મૂલ્ય તથા વિવિધ પ્રમાણે પેટાભાગ પાડ્યા હતા મધ, પદ, દિદી, શગસી વગેરે ભાષાના પુસ્તક નોખા નોખા ગોઠવ્યા હતા.

અકબરની ગિરાસા એટલી તીવ્ર હતી કે એણે ફેટલાએ સરકૂત મર્યોત્તું ફાગસી બાળાન્તર કરાવ્યું હતું બદાની નામે એક સુસ્ત મુસલમાનને ખીજ જે જણ સાથે નામાયણ

મહાભારતનો તરણુમો કરવાનું કામ આવ્યું હતું, તે એને ગમતું નહિ એટલે પોતે લખેલા ઇતિહાસમા તે કહે છે : ‘કિસ્મત આવા કામ भारी પાસેથી લ્યે છે. પણ ભાગ્યમા માડ્યું હોય તે મિથ્યા ન થાય એમ જાણીને શાત થાઉં છું’ અથર્વવેદ, હરિવંશ તથા ગજતરંગિણીના ભાષાતર થયા હતા. મુકન્મલખા ગુજરાતીએ તાજકનો અને ફૈઝીએ લીલાવતી (ગણિત) તથા નળાખ્યાનનો તરણુમો કર્યો હતો.

અકબર સંગીતને ઉત્તેજન આપતો એટલું જ નહિ પણ બસે નવીન રાગરાગિણી એણે રચ્યા હતા એમ અમુલ્ય રૂઝવ લખે છે

બાદશાહ ધેર તેમજ પ્રવાસમા હમેશા મગાજળ પીતા. ગંગા નદીને કાઠે વિશ્વાસપાત્ર માણસ રહેતા, તે વાસણુમા પાણી ભરી એનું મોહું મહોરમધ કરતા. બાદશાહ આત્રા-ફતેહપુર હોય તો સોરાથી પાણી આવતુ, પંજાબમા હોય તો હરદ્વાગથી. રસોડામા જમના અથવા પંજાબની નદીઓના પાણીમા મગાજળ બેળનીને તે વાપરતા

ચોવીસ કલાકમા અકબર એક જ વાર જમતો, અને સહજ રુચિ હોય ત્યાં બિડી જતો. આ વસ્તુ આપણને જણાવનાર અમુલ્ય રૂઝવને દિવસમા ત્રીસ સેર આહાર લેખતો. બાદશાહ જમના બેમે એટલે ફક્કીરોના હિસ્સો પ્રથમ નાખે કાઠે ને પછી દૂધ-દહિયા ચરચાત કરે. જમી રહે એટલે ખુદાની શુક્રગુજારી કરે અબુલ ફઝલના નીચેના વાક્ય જાણવા જેવા છે

“બાદશાહને માસ ઉપર અલ્પત અભાવ છે, અને તે વારંવાર કહે છે : ‘ખુદાએ મન્સાનને વાસ્તે જાતજાતના અન્ન

પેદા કર્યા છે તોપણ અગ્નિ અને સ્વાદિયાપણાને લીધે માણસ જીવેને મારે છે અને પોતાના શરીરને જાણે એનું કષ્ટતાન બનાવે છે. હું રાજા ન હોત તો હું માંસનો એકદમ ત્યાગ કરત, અને હવે તે હું ધીરે ધીરે છોડી દેવા ધારું છું.' કેટલાક સમય સુધી શુક્રવારે ને પછી રવિવારે એણે માંસ છોડ્યું. અને હવે દરેક સૌર માસની પહેલી તારીખે, રવિવાર અને સૂર્યચંદ્રના મહણને દિવસે, માંસત્યાગના બે દિવસની વચ્ચે આવી જતો હોય એવે દિવસે, રજા માસને સોમવારે, તીર માસના ઉત્સવને દિવસે, આખા ફરવરદીન માસમાં અને જે માસમાં ખુદાવિંદનો જન્મ થયો હતો તે આવાં માસમાં તે માસને અડતા નથી. અને બાદશાહ સલામતનેા હુકમ છે કે એની જેઠલાં વર્ષની અવસ્થા હોય એટલા દિવસ માંસની બંધી પાળવી, એટલે આવાં પછીના બાદર માસના ચોડાક દિવસ માંસ વળ્યું હતું તે હવે આખો મહિનો વળ્યું થયું છે. અને એની નેહીને કારણે બાદશાહ આ ઉપરાંત વર્ષે વર્ષે માંસત્યાગના દિવસ પાંચથી એછા નહિ એવી રીતે વધાર્યો જ નામ છે "

અકબરે ગોવધ તદ્દન, અને બીજાં પશુનો વધ પશુસહ સહિત એકંદર વર્ષમાં ૭ માસ બંધ કર્યો હતો. હીરવિજય-સૂરિના કહેવાથી એણે કેદી તથા પાંજરામાં પૂરેલા પક્ષીને છોડી મૂક્યાં હતાં. ચિકારનેા પોતાને બેહદ શોખ છતાં તે છોડ્યો હતો અને ડામર સરોવરમાં માછલાં મારવાની મના કરી હતી. ચતુર્જય ઉપર તથા બીજે બધે જગતી પાસેથી લેવાતા કર એણે માફ કર્યાં હતા, તે એમ જાણીને કે 'પૂજા તથા બંદગીના જુદા જુદા માર્ગ અથવા તરીકા એક ખુદાને

વાસ્તે જ થોજેલા છે, એટલે ખુદાના કોષ પણ બન્દાના માર્ગમાં અડચણ કરવી ઠીક નહિ.' અકબરનો સિદ્ધાંત

આકાશાત્પતિતં તૌયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ।

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ॥

આ શ્લોકને જરાબર મળે છે. અકબરે બાળવિવાહ બંધ કર્યા હતા અને વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી હતી. તે કહેતો કે વિવાહમાં વરકન્યાની સંમતિ તથા માબાપની અનુમતિ જોઈએ. એણે એની પ્રભાને અંતઃકરણની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી હતી. 'કોષ હિન્દુ, બાળક હોય ત્યારે અથવા બીજે સમયે, એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મુસલમાન બને, તો એની ઇચ્છા હોય તો એને પાછો હિન્દુધર્મ સ્વીકારવા દેવો.' 'ધર્મને કારણે કોષનું નામ ન લેવું, અને જેને જે ધર્મ પાળવો હોય તે તે પાળે.'

અકબરના કેટલાક મુખાપિત જિતારીને પૂર્ણાહુતિ કરીએ:

“બધા માણસો સાથે મારે હળીમળીને રહેવું જોઈએ. જો તેઓ ખુદાપરસ્ત હોય, ને હું તેમને અડચણ કરું તો તો બહુ જ ખોટું, અને ખુદાપરસ્ત ન હોય તો તેઓ અજાન-શાએ પીડાતા હોવાથી દયાપાત્ર છે.”

“દયા અને પરોપકાર સુખ તથા દીર્ઘાયુષના સાધન છે, મેંદાને વર્ષમાં એક બે બઝ્યા જ થાય છે, છતાં એની સંખ્યા મોટી છે. કૂતરાને બઝ્યા ધણી થાય છે છતાં એની સંખ્યા ઘોડી હોય છે.”

“ગીધ કેમ દીર્ઘાયુષ ભોગવે છે અને બાજ કેમ અદ્યપશુવી જી એમ કોષ ડાહ્યા માણસને પૂછ્યું, તો તેણે જવાબ દીધો, ‘ગીધ કોઈ પ્રાણીને ધગ કરે નહિ અને બાજ શિકાર કરે એટલે.’”

અંકબરના સમયનાં દોર

અગ્રુલ દુકલ લખે છે :

“આખા દિંદુરતાન દેશમાં ગાય ગુળ મળ્યાય છે અને માન પામે છે. સામ્રાજ્યના એકેએક ભાગમાં જાતજાતનાં દોર થાય છે, પણ તેમાં ગુજરાતનાં ઉત્તમ છે. ગુજરાતના બગદ દિવસ અને રાત મળીને ૮૦ ફાસનો પંથ કરે છે અને તેજ ધોડાંથી ચે આગળ જાય છે. . . . ફાઈ વાર બગદની જોડી ૧૦૦ મહોરને બાવે વેચાય છે, પણ સામાન્ય બાવ ૧૦-૨૦ મહોર હોય છે. . . . ફેટલીક ગાય દિવસનું અંધમળુ દૂધ આપે છે. ગાયનો સાધારણ બાવ ૧૦ રૂપિયા હોય છે. ખુદાવિંદ પાસે એક બગદની જોડી હતી, તેના ૫,૦૦૦ રૂપિયા બેસા હતા.”

અંકબરના સમયમાં દૂધ ૨૫ દામનું મળ મળતું. ૪૦ દામ ૮૧ રૂપિયા અને અગ્રુલ દુકલ મળ દે છે તે ૫૫૧ શેર (રતલ) બરાબર હતો : એટલે દૂધ રૂ. ૧ શેર થયું. મળ ઘીના ૧૦૫ દામ બેસતા, એટલે ૨૧ શેર ઉપર ૫૩૫.

ત્રણસે વર્ષ અગાઉની એક પાંજરાપોળ

આજથી આશરે ત્રણસે વર્ષ પૂર્વે, એટલે શિવાજી મહારાજના જન્મ પહેલાં બે ચાર વર્ષે, સીન્યોર પીત્રો દલા વાલ નામે એક ઇટલિયન પ્રવાસી આપણા દેશમાં આવ્યો હતો, એણે મારિયો શીપાનો નામે પોતાના મિત્રને પત્રરૂપે પ્રવાસવર્ણન લખી મોકલ્યું હતું સીન્યોર વાલે ખબારમાં એક કૌતુક દીઠું એને વિષયે તે કહે છે:

“અમે ખબાર પડોઝ્યા તે જ દિવસે, જમીનૂંદી ધડીક વિશ્રાન્તિ લઈને, બધી જાતના પક્ષીઓની એક પ્રખ્યાત ઇસ્પતાલ જેવાં ગયા, ત્યાં માદા તથા સૂકા પક્ષીઓને રાખે છે અને યત્નપૂર્વક પાળે છે. પક્ષીઓને સજાળનાર માણસોનો નિર્વાહ પણ ધર્માદામાથી થાય છે. . . . મેં ત્યાં કૂકડા, પારેવા, મોર, જતક વગેરે જાતજાતના પક્ષી દીઠા. પક્ષી સાળાં થાય એટલે જગવી હોય તો એને છોડી મૂકે છે, અને પાળેલ હોય તો કોઈ સજ્જનને ઘેર રાખવા આપે છે. આ ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર વસ્તુ મેં જોઈ તે આ હતી, કે જેણે ચરમા પહેરી હતા એવો ઘોળા દાદીવાળો એક વૃદ્ધ માણસ ઉદગતા અનાથ બચ્ચાને પેટીમાં ૩ વચ્ચે રાખતો હતો અને પક્ષીના પીંછા વતી એને દૂધ પાતો હતો. બચ્ચા નાના હતા ને દૂધ વિના બીજી કાંઈ ખાઈ શકતા નહોતા. એ માણસે અમને કહ્યું કે, એ બચ્ચા મોટા થાય એટલે એને છોડી મૂકીશ

“ ખીજે દિવસે અમે માદા તથા લૂલા બકરા ઘેરાની જગ્યા જોઈ, એની સાથે ફૂકડા, મોઝ વગેરે ખીજાં જનાવગ પણ હતા, અને એ બધાને સમાજનાર સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં જ નાની નાની ઓરડીઓમાં રહેતા હતા. અહીંથી આધે લૂલી, અશક્ત, વૃદ્ધ, અથવા દુબળા ગાયો તથા વાછડાની ધરિપતાલ અમે જોઈ. પશુઓની સાથે એક મુસલમાન ચોર પણ હતો, તે ચોરી કરતા પકડાઈ ગયો એટલે એના બેથ હાથ કાપી નાખેલ હતા. પણ હવે પોતાનું પેટ ભરવાને અશક્ત થઈ જવાને લીધે તે પીવાઈ પીલાઈને મરે નહિ એટલા માટે દયાળુ હિન્દુઓએ એને અહીં રાખ્યો છે અને એને કોઈ વાતે ઊભુપ રહેવા હીંધી નથી. વળી શહેરના એક દરવાજા બહાર અમે ગાયો, વાછડા તથા બકરાનું મોટું ધણુ જોયું, તેમાં કેટલાક માદા હતા એને સારવાગ કરવા રાખ્યા હતા, ખીજાં નધણિયાતા જણાયાથી રાખી લીધા હતા અને કેટલાક માસાહારી મુસલમાનોને પૈસા આપીને છોડાવેલ હતા (આ તે બકરા વગેરે, ગાયો કે વાછડા નહિ), અને એ બધાને ધર્મોદા ખાતે ગળેલ ગોવાળ ખેતરમાં ચારતા હતા. આ પ્રમાણે સાજાં થઈ જાય એટલે કોઈ દયાળુ માણસને ભળાવે છે કેતલથી છોડાવેલ જનાવગમાંથી મેં ગાયો ને વાછડાને બાદ કર્યાં, દાગળ ખભાતમાં ગાય, વાછડા કે બળદને કોઈ માગતું નથી, અને હિન્દુઓએ નવાબ સાહેબને મોટું નજરાણુ આપીને ગોવધની બધી કરાવી છે, અને કોઈ ગોવધ કરતો જણાય તો એને આકરી સિક્કા, દેહાન્તદંડ પણ ચાલે ”

परिशिष्टपर्व

પાંજરાપોળમાં મુધારો

[લે. મિ. વિલ્કમ સ્મિથ]

વર્તમાન પાંજરાપોળોમાંની વધુધડુ સ્થાયી તથા નિશ્ચિત આવકવાળી કેટલીક સાધારણ હીક ચાલે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નકામા થયેલા અમુક ઢોગને આશરો આપે છે. પરંતુ વેપારપાણી મદ હોય અને ફાળાના પૈસા વસૂલ કરવામાં વિલંબ થાય એવા વખતમાં ઘણી પાંજરાપોળોમાં ઢોર જૂખનું કદ વેડી વેડીને અંતે મરી જાય એવો અનુભવ વિરલ નથી. આવી સ્થિતિમાં ગોશાળા ગાયનું આશ્રયસ્થાન મળીને વધસ્થાન બની જાય છે, અને તેમાં વધનું સાધન હરે નહિ પણ જૂખમરો હોય છે. આવી ભયાનક દુર્દશા ઓછામાં ઓછા છ પ્રસંગે માગ જોવામાં આવી છે. એટલે પાંજરા-પોળો વિષયે પ્રથમ કરવાનું તે આ, કે સ્વાભાવિક મરજી-

પર્યન્ત સારી રીતે ખવરાવી તથા સાચવી શકાય અને બીડ ન થાય એવી રીતે ગ્હી શકે એના કરતા વધારે ઢોર કોષ્ટ પણ પરિસ્થિતિમાં ત્યાં સધરવામાં ન આવે

નિશ્ચિત આવકવાળા તથા મૂઠી મેળવી શકે એવી બધી મોગી પાજગપોળોમાં મારા મત પ્રમાણે ત્રણ વિભાગો હવા જોઈએ, અને તે બધા ઉપર કેળવાયેલા દુગ્ધાલય-વ્યવસ્થાપકની દેખરેખ જોઈએ

૧ પાજગપોળ વિભાગ, જ્યાં ભેશ વિના બીજા ધગડા તથા નકામાં ઢોર સ્વાભાવિક મોતે મરે ત્યાં મુઠી પડાય

૨. મોશાળા વિભાગ, જ્યાં કતલથી બચાવેલી ગાયોમાંથી ઝોલાદ આપે એવી હોય તે, તેમજ બીજા દૂધાળી ગાયો ગ્હે આ ગાયોના દૂધની નોંધ રહે અને દૂધ સૌથી વધારે નફો રહે એવી રીતે વેચાય ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખુટ આ ગાયોને દેખાડાય અને વાઙડાને સભાળપૂર્વક જોડેગાય ધણુખુટ દાખલ કામ આવે એમ ન હોય એવા વાઙડાને ખસી કરવા, અને ખુટ દાખલ અર્થ આવે એવાને ત્રીજા વિભાગમાં મૂકવા અથવા ગામડામાં ધણુખુટ દાખલ મોકલવા. વાઙડી બધી જોડેરવી વાઙડાઓની સખ્યા બહુ વધી જાય, એટલે તે સંભાવિત હિન્દુઓને એની શરૂતે વેચાતા આપવા કે કામ અથવા દૂધથી જોડેરી જાય એટલે પાજગપોળ વિભાગમાં એને મૂકી જાય

૩ ખુટ વિભાગ, જ્યાં આસપાસના લોકોના ઉપયોગ અર્થે સર્વોત્તમ જાતના ખુટ ગ્હે જે ગાયોને વ્યવસ્થાપક ઝોલાદ લેવા લાવક ગરો એ બનીને આ ખુટ વિના મૂલ્ય દેખાડાય, અને દેખાડાની નોંધ રહે આસપાસના પ્રદેશમાં

ખુંટ વિના બીજા બળદને વિના મૂંચે ખસી કરવાનું કામ પણ આ વિભાગમાં થાય

બેશની ઓલાદ સુધારવા કાંઈ વિશેષ પગલા લેવાનું પ્રયોજન નથી માદા દૂધ આપે અને નર કામ આપે આમ બેવડા ગુણુ ઢારની જે જાતમાં હોય નહિ તે જાત આ દેશમાં ગમ્ખવી પોસાય એમ નથી પાડો સામાન્ય રીતે બેતરમાં કે ગાડામાં કામ આવતો નથી, અને તેથી ઓલાદ અર્થે જોઈએ તે વિના બીજા બધા પાડાને જન્મતા જ કતલ દેવામાં ન આવે તો તે દેશને બાગરૂપ થઈ પડે છે હિંદુસ્તાનના લોકો મોટે ભાગે પશુવધમાત્રથી ચિરંજીવ છે, નહિ તોપણ માસને માટે પાડા જીંદગી પાલવે નહિ, કેમકે એ જાતના માસની કિંમત પડતરથી ઓછી છે

ગાય દૂધે ધની મઈ છે, એટલે જ હિંદુસ્તાનમાં બેશ જીવે છે અને વધે છે, અને મજબુત તદુસ્ત વાછડાને પૂરું પડે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત પોતાના ખાધાખર્ચ જેટલું ગાય વિશેષ દૂધ આપે, આટલે સુધી બધી જાતની ગાયોની દૂધ આપનાની શક્તિ વધારવી એ ઢાંગજીરની પ્રવૃત્તિમાત્રનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ જો અને જે દિવસે આ ધાંગજીરે આપણે પડોચી જઈએ, તો અને તે દિવસે બેશ નિર્ચયક થઈને આર્થિક શક્તિનો ભોગ થઈ પડશે હાલમાં દેશના ધણા ભાગમાં ખેડૂ બગદ જીંદગી બે ત્રણ ગાય ગણે છે અને ધણેમા દૂધથી સારું એક બે બેશ ગણે છે. આ સ્થિતિ કદાપિ ટકી શકે નહિ એમાં વધારે પાતું ખર્ચ છે, અને હાલ જે ગાયો બગદ જીંદગીમાં જ કામ આવે છે તે અવિધ્યમાં વાછડાને જીંદગી ઉપગત ધરજોશુ દૂધથી કેમ

પૂરું ન પાડે એનું કાંઈ કારણ નથી. આ દેશનાં ઢોર માસની દૃષ્ટિએ નકામા જેવા છે, અને જળદ સારું ગાય ને દૂધ સારું બેંશ રાખવી આપણને પરવડે નહિ. આં જેય કામ ગાય જ કરી શકે અને ગાયે જ કરવા જોઈએ. એટલે પાજરાપોળોએ ગાયને પાળવા તથા સુધારવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં જેતીનો આધાર જળદની માતા ગાય ઉપર છે, બેંશ ઉપર નહિ; અને લોકોની તંદુરસ્તી ગાયના દૂધથી ટકી રહે તથા સુધરે એમ છે. ગાય દૂધે જિતગતા બેશ આગળ આવી છે, એટલે બેંશ એક રીતે અનધિકારપ્રવેશ થયો છે.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે પાજરાપોળોને ચલાવવા લાયક ખરેખરા હુશિયાર માણસોને પાજરાપોળોમાં રાખવામાં આવે તો તેમાં દેશનું ભારે કામ ચાલુ એમ છે.

[વાચક ઉપલી નોંધ ઉપરથી જોઈ શકશે કે ચાલુ પાજરાપોળોના પરિચયપૂર્વક મિ. રિમથે તે લખી છે. પોતે ઘણી પાજરાપોળો જોઈ છે એમ એણે મને કહ્યું. એના મત પ્રમાણે પાજરાપોળોએ વૃદ્ધ તથા અપંગ ઢોરને આશરો આપવો જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ ગોપાલનનું કામ કરવું તથા લોકોને ગોપાલનની દુળા શીખવવી જોઈએ, અને એટલા માટે પાજરાપોળને અંગે સુવ્યવસ્થિત આદર્શ દુગ્ધાલય તેમ જ ખુંટવિભાગ રાખવા જોઈએ. આ ઉપરાંત ચર્માલય પણ જોઈએ એમ હું માનું છું. ચર્માલય વધારવા વિષે મિ. રિમથ સાથે મેં ચર્ચા કરી. એ વિચાર એને આકર્ષક લાગ્યો, પણ પોતાના વિષય બહાર વિચરવાની એની ઇચ્છા નહોતી. બેંશ વિષયે મિ. રિમથે સાવધાનપણે ઉલ્લેખ

કર્યો છે તે જાણવાનું છે. પશુવધ વિષયે આપણને અરેરાટી છે તે એને નથી, હોર્ષ શકે નહિ, છતાં તે જુએ છે કે આ દેશમાં નકામા ઢોરનો વધ સૂચવે. તે કેાઈ પણ દેશમાં વૃદ્ધ તથા અસક્ત માળાપનો વિનાશ સૂચવવા જેટલું જ અસ્થાને છે. એટલે દિલ્હીની લાગણીમાં પ્રવેશ કરવાનો એણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આપણી પરંપરાની સાથે બંધ બેસે એવી રીતે ઢોરને પાળવાના તથા સંભાળવાના ઉપાય સૂચવ્યા છે મિ. સ્મિથની મહત્ત્વની નોંધમાં કરેલી સૂચનાઓ વિષયે પાંજરાપોળોના વ્યવસ્થાપકો વિચાર કરશે અને રાજઆતમાં નહિ જેવા ખર્ચે કરી શકાય અને પશુઓને બહુ નફો આપે એવા વ્યવસ્થામાં આવશ્યક ફેરફાર કરશે, એવી હું આશા ગાખું છું. મો. કે. ગાંધી]

ગામડામાં દેરનો મુદ્દારો

[ગામડામાં દેર સુધાગ્વાની સહકારી યોજના વિષયની મિ. સ્મિથની નોંધ આ નીચે આપુ છું. પાજરાપોળવાળા યોજનાનો તો તત્કાળ અમલ થઈ શકે એમ છે, દારણ એમાં સાધન તૈયાર છે અને તેમાં માત્ર સુધારો જ કરવાનો છે, પણ શહેરોથી દૂર અને ધીના પેદાશના ક્ષેત્રથી બહાર આવેલા ગામડા સંબંધી રજુ કરેલી આ યોજના અમલમાં મૂકવી પ્રમાણમાં દુષ્કર છે. પરંતુ આર્થિક પરવચતા તથા ગોપાલન વિષયે લોકોના અસાનને લીધે જ્યાંથી બળાત્કારે બેચાર્ઈને દેર કલ્પખાને જાય છે, તે સંખ્યાબંધ ગામડેથી જ ખરા સુધાગાનું મંડાણ થઈ શકે. દેશના અનેક કલ્પખાનામાં જે દેર આવી બચાય છે એની હાલચાલનો કોઈ સંબાળથી અભ્યાસ કરે, તો જલ્પાય કે યેન કેન પ્રકારેણ તથા જેમ બને એમ તરત પંચો મેળવવો એ જ જોનો સિદ્ધાન્ત છે એવા દસાણો આ દર રહેલા ગામડામાંથી કલ્પખાના ભારું દેર વેચાતા આવે છે. ગોમેવડનું કામ છપ્પામાત્ર વડે જોના તેનાથી ન થઈ શકે. જેમ વણીસ, દાકાર, એન્જિનિયરને,

તેમ એને પણ પોતાની કળા શીખવી પડે છે, અને તે બધા કળતા વધારે શ્રમ લેવો પડે છે એટલે અમુક પસંદ કરેલા ગામડામાં મિ રિમયની યોજનાને અમલમાં મૂકવાના હેતુપૂર્વક આપણા દોગ્ગા તથા ગામડાના હિતેચ્છુઓએ એ યોજનાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. યોજનાને વેદવાક્ય જેવી સમજવાની નથી જેને દોરણિછેરની અથવા સહકારની યોજનાઓનો પરિચય નથી એને તે આદર્શનો અર્થ સારો છે સગકારી સહકારી ખાતાનો યોજનામાં ઉદ્દેશ છે તેથી અસહકારીએ ભડકવાનું કારણ નથી. રાષ્ટ્રીય અસહકાર જેવું તો હમણા કાઢ છે જ નહિ, હવે તે વખતે પણ બધા સરકારી ખાતા પરત્વે એનો અમલ કરતા નહોતા. સહકારી સંસ્થાઓનો જેણે ત્યાગ નહોતો કર્યો એવાય અસહકારીઓ હતા, અને આજ પણ હું કેટલાક અસહકારીને જાણુ છું, જેઓ સહકારી સંસ્થા સાથે સબંધ રાખવા છતાં અસહકારી નામ ધરાવે છે પણ કાયદેસર સહકારી સંજ્ઞાનો જેને લાભ ન લેવો હોય એવા ગોસેવક પણ યોજનાનો ઉપયોગ કરી ચક્રે, સહકારી ખાતું ખર્ચ દિલથી સલાહ આપે તો તે એનો લાભ લે, અને સહકારી ખુટનો ઉપયોગ કરવા મળે તો કરે. ખેડૂતોને દોર સુધારના વિષયે ટૂંકવણી આપવા મડવું એ મુખ્ય વાત છે, અને એ દિશામાં આ યોજના સહાયક છે. યોજનાનો ખર્ચ પર અમલ થાય, તો દોગ્ગી કિંમત તથા દૂધની નીપજ બમણી થાય એવી મિ રિમયની પ્રતિજ્ઞા છે. મો. ક. ગાંધી]

૫૦૦ માણસ તથા ૫૦-૧૦૦ પુખ્ત ઉંમરની ગાય ભેંશવાળા આગગાડીથી દૂર આવેલા ગામડામાં દોર સુધારવા વિષયની નોંધ

આ પ્રકાર તથા કદના ગામડામાં વાછડાને ધવરાવતા જે દૂધ વધે તે બધું ગામવાસીઓ જ એક અથવા બીજે રૂપે વાપરે

પ્રાન્તિક સહકારી સહકારી ખાતાના આશય નીચે ગામડાના બધા ઢોરના માલિક મળીને સહકારી ઢોરસુધાગ સભા સ્થાપે એક જણ પાસે જેટલા ઢોર હોય એટલા ચાર ચાર આનાના સભાના ભાગ (શેર) તે ગણે એક સભાસદ એક મત આપે એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બામિયાઓએ યુટેલા ૬-૮ માણસની બનેલી એક નાની કાર્યવાહક સમિતિ આ સહકારી સભા ઉપર અંકુશ ગણે આ કાર્યવાહક સમિતિ પ્રમુખ, સેવાથી મંત્રી તથા સેવાથી ખજાનચીને યુટે, તેમાં પ્રમુખ સમિતિનો સભ્ય જ હોય, પણ મંત્રી તથા ખજાનચી સમિતિના સભ્ય હોય એવું આવશ્યક નહિ

નાણા, દરતર, ઢો ગહેર, ઢોગનો ચાગે, ઢોગના રોગ ધ ધ વિપયમાં આવી સભા, વિગેરે કરીને કામ ચર કરતી વખતે, તે તે શાસ્ત્રવિશાગ્દોની સલાહ મેળવે તથા અનુસરે, નહિ તો તે નિર્ઘટક થઈ પડે એટલે વ્યવસ્થા, નાણા, હિસાબ, હિસાબતપાસ વિપયે સભા ઉપર સ્થાનિક સહકારી ખાતાની દેખરેખ હોવી જોઈએ, અને એને સ્થાનિક ખેતી તથા પશુ-વૈદ્યક (વેટેનરી) ખાતાની સલાહ તથા મદદ મળવી જોઈએ સભાનું દરતર તથા હિસાબ તે તે પ્રદેશની દેશી બાતમાં જ રહે સભાએ કગવાના કામ અમલના કમમાં નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગામના નાનામોટા ઢોખાતને વિષે બધી વિગતવાળું પત્રક બતાવવું

૨. એકેએક ઢોર ઉપર માલિકી સૂચવનારો આકેડો ડામ લઈને છાપવો, અથવા કાનમાં છુંદણું પડાવવું.

૩. સ્થાનિક ખેતીખાતાની મદદથી સભાસદોની દર પચાસ પુખ્ત ઉમરની ગાયો દીઠ એક સારો ધણખુંટ રાખવાની, તથા એને ખવરાવવા પીવરાવવા સંભાળવાની અને એકેએક ખુંટના ઢેખાડાની બરાબર નોંધ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૪. સ્થાનિક ખેતીખાતા દ્વારા અથવા તેની સંમતિથી સારા ખુંટ મેળવવા અને જાહેર કરવું કે સભાસદોને વિના મૂલ્યે અને એમ છટ લાગે તો, સભાસદ વિનાના બહારના અમુક માણસોને કાંઈક મૂલ્ય લઈને ખુંટનો ઉપયોગ મળી શકશે.

૫. દર પચાસ ગાય ભેંસ દીઠ એક ખાસ પસંદ કરેલો ખુંટ અથવા પાડો અનામત દાખલ અખંડ રાખવો, તે વિના ગામમાં બળદ પાડા હોય તે બધાને સ્થાનિક પશુવૈદ્યક ખાતાની મદદથી ખસી કરાવવા. આ અનામત ખુંટ તેમના ધણી પાસેથી સભાએ વેચાતા લઈ લેવા અને ચોથી કલમમાં બતાવેલા ખુંટની સાથે રાખવા.

૬. બધા સભાસદોના ઢોરને પૂરો પડે તે ઉપરાંત અકસ્માતને સારું સંધરી રાખી શકાય એટલો ચારો સહકારી ધોરણે જિગાડવો, સંભાળવો તથા ભરી રાખવાની યોજના સ્થાનિક ખેતી ખાતાની સલાહથી ધડવી.

૭. દૂધ નોંધવાની યોજના કરવી, જેથી સભાસદોની સાગમા સારી ગાયભેંશના દૂધની નીપજની પ્રમાણભૂત નોંધ રહે. આટલા સારું દૂધજી ઢોરમાંથી અર્ધો મુધી બહુ દૂધાળા ઢોર સભાએ પસંદ કરવા. અને પ્રતિષ્ઠિત સેવાથી કાર્યકર્તાઓની મારફત આમ પસંદ કરેલી એકેએક ગાય દૂધે ત્યાં મુધી

અઠવાડિયામા એક દિવસ તેમના દેખતા દોવગવરી આમ દૂધ નોધાય તેટલી તે આખા અઠવાડિયાની દૈનિક સરેગશ નીપજ ગણી, અને દરેક આદાને સાતે ગુણવાધી આખા વેતનની નીપજ દીક ચોકસાઈથી નક્કી થઈ શકે

મૂઠી જોઈએ તેનો આકડો ગણવામા એમ માની લીધું છે, કે પગનમા તથા ખીજે ધાય છે તેમ સ્થાનિક સરકાર અર્થે ભાવે ખુટ પૂરા પાડશે સભાસદોના ઢોરને વાછડા થાય, તેમાથી કયા ખસી કરવા અને કયા ખુટ દાખલ અખડ રાખવા તે સ્થાનિક ખેતી તથા પર્યવેદક ખાતાની મદદથી અને દૂધની નોધને આધારે સમા નક્કી કરે

ગામડાની બેશની ઓલાદ સુધારવા કાંઈ વિશેષ પગલા લેવાની જરૂર નથી એના કારણુ પાજરાપોળવાળી નોધમા મે આપી દીધા છે ગામમા બેશના માસિક હોય એને સભાસદ બનવા નોતરવા, અને સભાજૂર્વક ઊછેરને પરિણામે ગાયનું દૂધ વધે એટલે કમેકમે બેશને ઠેકાણે ગાય રાખવામા તેમને ઉત્તેજન આપવું આગળ ઉપર સભાસદોના વધારાના દૂધની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રશ્ન સભા આગળ ઉપસ્થિત થાય તે વખતે ગાય બેશ બેચના દૂધની વ્યવસ્થા વિચારાય

ખીજનું પણ અનેક કામ સભા કરી શકે અને કરે, પણ સભાને આવક નહિ જેવી હોય અને ગામના ઢોગના માસિકોના લાભાર્થે એનું અસ્તિત્વ હોય, એટલે જેના ઉપર વ્યાજ ન જરૂર પડે એવી મૂઠી એણે મેળવવી જોઈએ ભાગિયાને વ્યાજ આપવામા કાંઈ ખર્ચ ન થાય, અને સભાને પ્રાયમિક તથા પુનરાવર્તી ખર્ચ થાય તેનો અડસટ્ટો નીચે પ્રમાણે છે .

પ્રાથમિક (મૂડી ખાતે) ખર્ચ

૨ ખુંટ પ્ર રૂ. ૧૭૫ એકના (અર્ધી કિમ્મત) રૂ.	૩૫૦
૧ છુંદણા પાડવાનું ચંત્ર	૮૦
૧ વધારાનો ખુંટ સ્થાનિક	૬૦
૧ દૂધ બેખવાનું ચંત્ર	૧૫૦
‘ ફર્નિચર ’	૫૦

કુલ રૂ. ૭૦૦

વાર્ષિક ચાલુ ખર્ચ

ત્રણ ખુંટ પાળવાનું વાર્ષિક ખર્ચ	રૂ. ૩૭૦
એક નોકરનો વાર્ષિક પગાર	૧૫૦
ખુટના વાડાનું ભાડું	૬૦
કાર્યાલયને સારું ઓગડીનું ભાડું	૫૦
પગચાળા તથા ‘ કટિંગ સી ’	૫૦
ખુટને અદરભાવ દત્તાદિ	૧૦૦
દવા દત્તાદિ	૨૦
મૂડીનું વ્યાજ (બેંકને દેવાનું)	૫૦

કુલ રૂ. ૮૫૦

વાર્ષિક આવકનો અંદાજ

ખાતર વેચતા	રૂ. ૪૦
જલદારના માણસો પામેલી દેખાડાનું મૂલ્ય	૧૦

કુલ રૂ. ૫૦

આવક રૂ. ૫૦ બાદ દગ્ગતા વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮૦૦.

મૂડી જોઈએ તે મેળવવી કઠણ ન પડે, કેમકે કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદોની સંયુક્ત અંગત જોળાધરી ઉપર, ઉપર દર્શાવેલી નાની રકમ મધ્યસ્થ સહકારી બેંક પાસેથી ધણું કરીને મળી જાય.

વાર્ષિક પુનરાવર્તી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે, પોતે જોટલી રકમ ભેળા કરે તેટલી રકમની વાર્ષિક મદદ સભાએ સ્થાનિક સરકારના ખેતી અથવા સહકારી ખાતા પાસેથી માગવી. એટલે સભાએ વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦ જિભા કરવા જોઈએ. આમાંથી અમુક ભાગ ઉદાર સજ્જનો પાસેથી મળી શકે, અને બાકીના ભાગ સારું સભાસદો પાસેથી દોર હીઠ દર મહિને બે આના બિઘરાવી શકાય. ગામમાં કુલ ૩૦૦ દોર હોય તો આ નાના બિઘરાણાથી સભા ચલાવવાનો અર્થો અર્થ મળી જાય.

આ રીતે સહકારી સભા પ્રામાણિકપણે ચાલે તો હું ધારું છું કે ત્રણ પેઢીમાં એટલે દશ વર્ષમાં દોરની કિંમત વધા દૂધની નીપજ અમણી થાય.

દોરનો ચારો

(મિ ગેસેટીનો ગાધીજી ઉપર પત્ર)

નાના ખાતા માગ પિતાના ૧૧ ખેતર હતા તેમાનું સૌથી મોટું ૧૨૦ એકરનું અને સૌથી નાનું ૪ એકરનું હતું અને જેમ મોટા ખેતરમા તેમ જ નાનામા પણ વારાફરતી નોખા નોખા પાક ઊગાડવામા આવતા ૧ એકર ઘઉં, ૧ એકર મકાઈ અને ૨ એકર દોઝારો અને આપના વાધાને મારો આ જવાબ છે નાના ખેતરમા પણ વારાફરતી નોખા નોખા પાક ઘઉં શેર અને કચ્છા જોઈએ અમારો નાનો ખેડૂત માત્ર એક જ જોડી જમદ રાખતો, પણ તેને અતિશય કાળજીથી ચારો ખરડાવતો, અને તેના આ- એકરના જમવત પાક ઉપર તે, તેની સ્ત્રી અને તેના બે ત્રણ છોકરાને નિર્વાહ ચાલતો અને તે ઠીક મુખી હતો, કાચુ મારા પિતા કહેતા તેમ તેનું નાનું ખેતર તો એક વાડી હતું, તે ખેતરની તમ્મુ તમ્મુ જમીનમા તેના પગસેવાનું (પગિયમ)નું હલમોતમ ખાતર પૂરેલું હતું. તેની પામે શાકપાનની એક નાનકડી વાડી હતી, તેની પામે ઓસિવના ઝાડો હતા, તેની પામે તેના ખેનગમા શેવડના ઝાડો હતા જેની

ઉપર દ્રાક્ષના વેલા ચડેલા હોય, અને અંશર તથા ચેરીનાં ઝાડ પણ તેણે બિછેર્યા હતાં. તેની સ્ત્રી શીયાળામાં તેને મોટે દાંતતી અને હુગડા વણતી, અને બિનાળામાં રેશમના કીડા રાખી રેશમ બિખાવતી. એ ખેડૂત પાસે થોડા મધપૂડા પણ હતા, ખેડાખેડના સમયમાં તે માડીબળદ બાંહે ફેરવતો. ઉપરાંત ઘેટા, હુકર અને મરઘા પણ રાખતો.

પેલું મોટું ૧૨૦ એકરનું ખેતર હતું તેની વ્યવસ્થા ચાર ભાગમાં અને તેઓની સ્ત્રીઓ તથા છોકરા તથા મોટેરાઓનું બનેલું એક સંયુક્ત કુટુંબ કરતું. એટલે એકંદરે ૪૦-૫૦ માણસ. આ ખેતર ઉપરના નાના ખેતર કરતાં ત્રીસગણું મોટું હતું. પણ તેમને બળદની એક જોડીને કેકાણે ત્રીસ જોડી નહોતી રાખવી પડતી. આઠ જોડીએ તેમને ચાલી રહેલું. તેઓ ત્રીસગણું ખાતર ન પૂગતા, ને તેમને ત્રીસગણી મગૂરી ન કરવી પડતી. તેમણી ત્રીસગણા ઘડ કે મકાઈ કે દોઝ્યારાનો પાક ન બિતરતો, અને તેઓ ત્રીસગણું ચૂતર કે કપડા નહોતા ઉત્પન્ન કરી ચકતા. ૨૦ વર્ષ મુધી આ ખેતરોમાંથી કેટલો પાક બિતરતો તેનો મને અનુભવ છે. અમારે ચોક્કસ દિસાગ રાખવો પડે છે, કારણ અમે છડા, ફળા, કાપડ મુદાં બધી વસ્તુઓ અમારા ગણેલીઆ સાથે વહેંચી લેતા, જે કે અમારા અર્ધા બાગમાંથી અમારે બારે મહેસૂલ બરતું પડતું, ઘરોની અને ખેતરનાં મકાનોની મરામત કરાવવી પડતી અને દોર, ઓળર અને રસાયનિક ખાતરની અર્ધો કિંમત અમારે આપવી પડતી. મારા પિતાના મરણ પછી મોટું ખેતર ૬૦ હજાર લાખરે (૧૧૧ લાખર=૧ શ.) ને નાનું ૬ હજારે એ નેચ્યું. એટલે ૧૨૦ એકરના કરતાં ૪ એકરના ખેતરની બિખાવ અમને ત્રણગણી

હતી રૈયતના હિસ્સામાથી કરો, મરામત વગેરેને અગે કશું બાદ ન જવું અને તેથી તેના હિસ્સો તો અમારા હિસ્સાથી બમણાથી વધતો. એટલે ચાર એકરના ખેતરમાથી ખેડૂતને ૬૦૦ થી વધારે હાથર ઉત્પન્ન થતા, એ ઉત્પન્ન રેશમના કીડામાથી, ગાડી ભાડે ફેરવવામાથી અને કાતવાવણુવામાથી જે રકમ વધારે મળે તે વધારામા આમ એની આવક ૬૦૦ હાથર (૬૦૦ રૂપિયા) સુધી પહોંચતી એટલે મહીને ૫૦ રૂપિયા પડતી જમીન સામાન્ય છે, સમુદ્રની સપાટીથી એક હજાર ફીટ ઉચ્ચાઈ ઉપર એક હુગગના ઢોળાવ ઉપર આવેલી છે, અને તેની કિંમત આટલી છે તે મનુષ્ય અને ઢોગની મજૂરીને પ્રતાપે

એટલે તમાગ નાના ખેડૂતે પણ પોતાની અને સરસ ઢોગની મજૂરી જમીનને દેવી તેણે પણ રેશમના કીડા જીઠેરવા, ગાડી ભાડે ફેરવવી, શાકપાનની વાડી રાખવી, ફળજાડો રોપવા, કાતવુવણુવુ, અને અર્ધી જમીન ઢોરના ચાગ માટે ગખની તે જોશે કે આથી તે સુખી થશે અને તેના ઢોર પણ આબાદ થશે જે ખેતર ચાગ એકઠી પણ નાનું હશે, અને અનેક ઢેકાણે વહેચાયેલું હશે તોપણ ઢોરને જૂએ અધમુઆ ગખવા એ તો અયોગ્ય જ છે તેને બદલે તો જપાનીઓ જેમ પોતાના ખેતર હળે ખેડવાને બદલે કાદાળાથી ખોદી નાખે છે તેમ તેણે કરવું

મારો મુદ્દો એકદમ એ છે કે જો ઢોગ પાળે તો તેણે તેને પોતાના બાળકોની જેમ પાળવા જોઈએ, અને તેને દરરોજ ખોગક મળે છે કે નહિ તેની કાળજી રાખવી જોઈએ અને તેમ તો ત્યારે જ ઠરી ચકશે કે જ્યાં તે પોતાની અર્ધી —

બહેતર છે કે ત્રણ પંચમંથ—જમીન દોરવારો બિગાડવાને માટે રાખશે, અને વારાહરતી એક વર્ષ ઘાસચારો તો બીજો વર્ષ અનાજ એમ વાવતો જશે. આમ કરશે તો તેને જણાશે કે એ જમીનમાંથી પહેલા કરતા ત્રણગણું ઉત્પન્ન બીતરશે, અને અર્ધા ભોં દોરને આપ્યાથી મનુષ્યનો ખોરાક એટલો નથી થવાનો, હલટો વધશે.

હિંદની ગરીબાઈ વારાહરતી પાક ઉત્પન્ન કરવાની આડે નથી આવતી. અને કાચમ એક જ પાક કરવામાં જોડેલો ખર્ચ થાય છે તેથી વધારે ખર્ચ આ પાકફેરવણી કરવામાં નથી થતો. જાવામાં ડચ સરકારે લોકોને આખૂક મારીને ડાગરનો પાક વાવતા કર્યા હતા. ત્યાંની વસ્તી તેમના રાજ્યમાં ૨૦ લાખથી વધી ૩ કરોડ થઈ છે, અને પ્રમાણમાં એખા અને શેરડીનું ઉત્પન્ન પણ વધ્યું છે. અને આ ફેફાર કરવાને મૂડીની જરૂર નહોતી પડી, પણ માત્ર શુદ્ધિમાન સરકારે બળ વાપર્યું હતું. હિન્દુસ્તાનમાં અમુક વિચારો દાખલ કરવાને અને લોકો પાસે કામ કરાવવાને આખૂક વાપરવાનો તો સવાલ જ નથી. આપણે તો લોકોને ધરાણું નથી કરાવવા માગતા, સમજાવીને કરાવવા માગીએ છીએ. એટલે મારી જાણ છે કે જે વર્ગ ખેડૂતવર્ગને દોરે છે તેઓ લોકોને સમજાવવાની મહેનત લેશે, અને આપ જેવા આ વર્ગના આધ્યાત્મિક નેતા આ બાબતમાં પહેલ કરશે. આપ ટેકો આપશો તો ઘણું ફેર પડી જશે. દર કરોડ અવાચક પશુ આપને દયામણી આખે બીનવી રહ્યા છે.